

Uppföljning och utvärdering av insatserna mot svartsprit 1998-2000

Rapport från KAMEL-gruppen

Håkan Leifman, Ola Arvidsson, Björn Hibell,
Eckart Kühnhorn och Hans L Zetterberg

Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning

Rapport nr 79

Stockholm, 2004

Förord

Oberoende alkoholsamarbetet (OAS) tillsattes av regeringen 1997 och hade till uppgift att arbeta med information och opinionsbildning om alkohol. OAS bestod av representanter från myndigheter, alkoholnärings-, försäkringsbranschen och andra intressenter som förebygger eller möter de negativa konsekvenserna av alkohol.

OAS största satsning var en omfattande informations- och opinionsbildningsinsats för att påverka attityderna till och konsumtionen av illegal alkohol och då främst svartsprit. En flerårig insats startade under 1998 och avslutades vid utgången av år 2000 då OAS verksamhet upphörde. För att utvärdera effekterna tillsattes en fristående forskargrupp bestående av docent Ola Arvidsson, Folkhälsoinstitutet, docent Björn Hibell (sammankallande), CAN, professor Eckart Köhlhorn, Stockholms universitet och professor emeritus Hans L Zetterberg. Fil.dr Håkan Leifman, Stockholms universitet, har varit sekreterare i gruppen. Gruppen antog namnet KAMEL-gruppen.

Detta är gruppens slutrapport. Den bygger i stor utsträckning på den stora riksrepresentativa frågeundersökning som genomfördes år 2000, men innehåller också data från andra undersökningar som KAMEL-gruppen initierat. För att informationen skall vara så aktuell som möjligt redovisas också uppgifter från undersökningar som andra genomfört efter det att KAMEL-gruppens egen datainsamling hade avslutats.

KAMEL-gruppen är ansvarig för innehållet i rapporten. Eftersom OAS har upphört har rapporten av praktiska skäl getts ut inom ramen för CANs rapportserie.

Avslutningsvis vill jag framföra ett varmt tack till KAMEL-gruppen för ett mycket gott samarbete. Detta gäller inte minst gruppens sekreterare Håkan Leifman, som har varit den som gjort det mesta av arbetet såväl när det gäller genomförandet av olika undersökningar som skrivandet av olika rapporter.

Stockholm i december 2003

Björn Hibell
Sammankallande i KAMEL-gruppen

Innehåll

Sammanfattning	7
1. Inledning	9
2. Beskrivning av insatserna.....	12
2.1 OAS insatser.....	12
2.2 Massmedial uppmärksamhet	16
2.3 Polisens och lokala insatser.....	18
3. Material och metoder	21
3.1 Om undersökningarna	21
3.2 Mätmetoder	22
3.3 Om svartsprit.....	24
4. Inställningen till alkohol och alkoholpolitik	26
5. Trender i den svenska alkoholkonsumtionen	30
6. Tillgången till svartsprit	36
7. Inställningen till svartsprit.....	40
7.1 Mätningar 1998 och 2000	40
7.2 Mätningar varannan eller var tredje månad nov 1998-nov 2000	46
8. Svartspritsvanor.....	64
8.1 Konsumtion av svartsprit	64
8.2 Köp av och bjuden på svartsprit samt egen tillverkning av sprit	75
9. Vad beror den minskade svartspritskonsumtionen på?	78
10. Diskussion.....	92
11. Referenser	95

Sammanfattning

Denna rapport följer upp och utvärderar de sammantagna insatserna mot svartsprit som bedrevs under treårsperioden 1998-2000. Det mesta av insatserna bedrevs av OAS (Oberoende Alkoholsamarbetet) som var en kommitté som tillsattes av regeringen 1997. I OAS ingick representanter från olika statliga myndigheter och andra organ, som till exempel alkohol- och försäkringsbranschen. OAS hade flera olika syften men som det utvecklades sig kom det mesta av arbetet att rikta in sig på att motverka konsumtionen av illegalt tillverkad och insmugglad alkohol.

OAS bedrev i omgångar informations- och opinionsinsatser mot illegal alkoholhantering, speciellt svartsprit, och andra aktörer, både myndigheter inom OAS (exempelvis polis och tull) och andra på lokal-regional nivå, genomförde nya, eller förstärkta, insatser mot svartsprit. De övergripande målen med de sammantagna insatserna mot svartsprit var att minska tillgången på svartsprit, att förändra attityderna till svartsprit i mer negativ riktning och, framför allt, att minska konsumtionen av svartsprit. I syfte att följa upp och utvärdera insatserna tillsattes en fristående forskargrupp som benämndes KAMEL-gruppen. I denna rapport har de mål som fastställdes följts upp och insatserna under perioden 1998 till 2000 utvärderats.

Uppföljningen visar klart på en betydande minskning av andelen svartspritskonsumenter och av den konsumerande mängden svartsprit. Denna nedgång gäller för alla studerade grupper: bland män och kvinnor, i olika åldersgrupper, bland små-, måttlighets- och storkonsumenter, i olika sysselsättnings- och utbildningsgrupper samt i olika regioner.

Denna minskning tycks ha ägt rum under en period med endast små förändringar i attityderna till och tillgången på svartsprit. I rapporten diskuteras olika tolkningar av den minskade svartspritskonsumtionen och speciellt vilken betydelse insatserna kan ha haft för denna nedgång. Det är möjligt för betenden att förändras utan att detta föregås av förändrade attityder. Svartspritskonsumtionen kan alltså ha minskat utan att detta satt några djupare spår i människors (mätbara) inställning till svartsprit. Det är inte möjligt att direkt kausalt koppla nedgången i svartspritskonsumtionen till svartspritsinsatserna 1998 till 2000. Ett skäl är att en minskning i andelen svartspritskonsumenter och i konsumtionen av svartsprit kunde uppmätas redan mellan 1996 och 1998. Nedgången fortsatte därefter under insatsperioden. Andelen svartspritskonsumenter fortsatte också att sjunka även efter år 2000.

Att det är svårt i denna form av utvärdering att påvisa ett kausalsamband betyder emellertid inte att insatserna mot svartsprit varit onödiga. Sannolikt gav insatserna ytterligare motiv till en förändring som kan ha haft sin grund i andra orsaker. Svartspritsinsatserna, och främst opinionsinsatserna, kan alltså ha förstärkt en redan pågående nedåtgående trend i bruket av svartsprit.

Andra tänkbara förklaringar till nedgången diskuteras också. Den kanske viktigaste har med konjunkturen att göra. Ökningen av andelen svartspritskonsumenter ägde rum under en period i början av 1990-talet då Sverige upplevde en kraftig lågkonjunktur och minskningen under en period med högkonjunktur. Det är möjligt att folk valde att köpa sin sprit legalt på annat håll, exempelvis på Systembolaget, när ekonomin så tillät. Systembolagets spritförsäljning sjönk dock även den under slutet av 1990-talet, men det är möjligt att nedgången annars skulle varit än större om svartspritskonsumtionen fortsatt vara lika hög som tidigare. Viktigt att påpeka är dock att konsumtions-trenderna för de olika spritdelmängderna (sprit köpt på Systembolaget, på restauranger, privatinförd sprit och svartsprit) inte visade på några tydliga substitutionseffekter. Den minskade svartspritskonsumtionen var alltså inte enbart resultatet av en substitution från svartsprit till annan sprit (exempelvis privatinförd sprit eller Systembolagssprit).

Sammanfattningsvis visar denna studie följande:

- Konsumtionen av svartsprit minskade under insatsperioden 1998 och 2000 men även före insatserna (1996-1998). Andelen svartspritskonsumenter fortsatte att sjunka även efter insatsperioden.
- Attityderna till svartsprit visar små förändringar i riktning mot en något mer negativ inställning. Nedgången är dock så pass liten att den inte mer än marginellt, och då i första hand i åldersgruppen 16-24 år, kan förklara nedgången i bruket av svartsprit.
- Tillgången på svartsprit var sannolikt relativt oförändrad under insatsperioden och kan därför inte förklara den minskade svartspritskonsumtionen.
- Svartspritsinsatserna kan ha bidragit till att förstärka den redan påbörjade minskningen i svartspritskonsumtionen, men i så fall sannolikt i kombination med andra faktorer, såsom konjunkturuppgången i slutet av 1990-talet. Högkonjunkturen i slutet av 1990-talet kan ha bidragit till att folk istället för svartsprit valde att köpa sprit på Systembolaget, eller möjligen privatinförd alkohol.
- Trots detta rör det sig dock inte enbart om en substitution av svartsprit mot annan sprit. Den totala spritkonsumtionen sjönk under den aktuella perioden och det mesta av denna nedgång svarade den minskade svartspritkonsumtion för.

1. Inledning

I januari 1997 tillsatte regeringen en kommitté med uppgift att arbeta med information och opinionsbildning om alkohol. I kommittén, som kom att benämnas Oberoende Alkoholsamarbetet (OAS), ingick representanter från olika statliga myndigheter, alkoholbranschen och andra organ, som till exempel försäkringsbranschen. OAS hade flera olika syften men som det utvecklades sig kom det mesta av arbetet att rikta in sig på att motverka konsumtionen av illegalt tillverkad och insmugglad alkohol. Under perioden 1998-2000 genomfördes därför omfattande samhälleliga insatser mot svartsprit¹. OAS bedrev i omgångar informations- och opinionsinsatser mot illegal alkoholantering, speciellt svartsprit, och andra aktörer, både myndigheter inom OAS (exempelvis polis och tull) och andra på lokal-regional nivå, genomförde nya, eller förstärkta, insatser mot svartsprit.

Dessa sammantagna insatser mot illegal alkohol hade tre övergripande mål (se SOU, 1998:154). Ett var att minska tillgången på illegal alkohol, ett annat att minska efterfrågan på illegal alkohol genom att öka kunskaperna om och förändra attityderna till illegal alkoholantering. Det tredje målet, som naturligtvis också var slutmålet för alla insatser, var att minska konsumtionen av illegal alkohol.

Redan under planeringsstadiet av insatserna bestämdes att man skulle avsätta medel till uppföljning av dessa mål och till utvärdering av insatserna. För detta syfte tillsattes en fristående forskargrupp: KAMEL-gruppen. I denna rapport följer KAMEL-gruppen upp de mål som fastställdes samt utvärderar de insatser som bedrivits under denna treårsperiod. Betoningen ligger på de sammantagna insatserna mot svartsprit. Detta innebär att vi inte i detalj kommer att beskriva och utvärdera alla de olika former av svartspritsinsatser som varit aktuella under perioden.

I en tidigare studie har KAMEL-gruppen redovisat hur svartspritskonsumtionen utvecklades under perioden 1996 till 2000. Resultaten visade på en klar och tydlig minskning av bruket av svartsprit. I denna rapport kommer vi, förutom konsumtionen av svartsprit, även att studera tillgången och attityderna till svartsprit före, under och efter insatsperioden. Vidare redovisas insatser-

¹ Med svartsprit menas först och främst hembränd sprit och till Sverige insmugglad sprit men även teknisk sprit som gjorts drickbar. Med teknisk sprit avses sprit som inte i något skede är ämnad att drickas utan är avsedd att användas för tekniskt, industriellt, medicinskt, vetenskapligt eller annat likartat ändamål (se också kap. 3.3.).

nas omfattning och karaktär. Dessutom kommer vi att diskutera de förändringar som skett i relation till de insatser som bedrivits. En grundläggande fråga är om den minskade svartspritskonsumtionen kan förklaras av insatserna eller om det främst är andra förhållanden som bidragit till minskningen. För att belysa detta är det viktigt att placera attityderna till och bruket av svartsprit i ett större tidsmässigt sammanhang. Detta är skälet till att vi dels redovisar utvecklingen av total konsumtionen av alkohol (den registrerade, det vill säga försäljningen av alkoholdrycker på Systembolaget, restauranger och av folköl i Sverige, samt den icke registrerade, det vill säga mörkertalet) och attityderna till svensk alkoholpolitik i stort, dels att resultatredovisningen sträcker sig över en längre tidsperiod än själva insatsperioden.

En stor del av de insatser som bedrevs var opinionsbildade insatser i form av stora mediakampanjer (se kap. 2.1). Vad visar då tidigare forskning om möjligheterna att med hjälp av information och opinionsbildning (kommunikation) förebygga alkoholproblem? Enligt Jarlbro (2002) är idag kommunikationsforskare tämligen överens om att informationskampanjer är mest effektiva när det gäller att öka medvetenheten om ett visst problem. De kan också stimulera till interpersonell kommunikation. Däremot är kampanjer mindre effektiva i att åstadkomma långsiktiga förändringar i människors attityder eller beteenden. Liknande slutsatser har framkommit i många andra skrifter, bland annat av Edwards m fl (1994).

Det är i regel effektivare att lagstifta eller begränsa tillgängligheten för att uppnå beteendeförändringar på alkoholområden än att göra detta med hjälp av kommunikation. Svartspritshantering är dock redan idag till stora delar en illegal aktivitet (undantaget själva bruket av svartsprit) och polisen och tullen försöker att begränsa tillgången till svartsprit. Då återstår inte många andra kanaler än just kommunikation. Den försiktighet som med nödvändighet finns i seriösa forskningsrapporter kring attityder och beteenden bör inte heller tas som intäkt för åsikten att alla kampanjer är onödiga.

Enligt Jarlbro är alkohol, liksom många andra hälsorisker, en internaliserad risk i den svenska kulturen. Av den anledningen är det också många som negligerar den personliga risken. Däremot är det en betydande andel som omnämner alkohol som en stor hälsorisk i samhället för svenska folket (Jarlbro, 2002). Sambandet mellan bedömningen av alkohol som en risk för svenska folkets liv och hälsa och den personliga risken är således låg. Detta gäller även andra hälsoproblem som individen upplever att man själv har kontroll över. Utmaningen på alkoholområdet blir således att försöka höja den subjektiva riskupplevelsen bland allmänheten – att få folk att bedöma den egna risken lika högt som man bedömer risken för andra. Det är just detta som var det kanske huvudsakliga syftet med opinionsinsatserna mot svartsprit – att få svenskarna att känna att svartspritsproblematiken inte bara berör samhället och andra människor utan även dem själva. Detta är ingen lätt uppgift. Jarlbro (2002) konstaterar exempelvis att på frågan om myndigheterna

har misslyckats med att föra ut budskapet om risker med alkohol så är svaret oreserverat ja.

I nästa kapitel ges en kortfattad beskrivning av några av de mest omfattande svartspritsinsatserna. Därpå följer i kapitel 3 en närmare beskrivning av de frågeundersökningar som analyserats och de metoder som använts i denna rapport. I kapitel 4 redogörs för attityderna till alkoholpolitik i stort och i kapitel 5 beskrivs utvecklingen av den svenska alkoholkonsumtionen fram till och med år 2002. De tre därpå följande kapitlen (kapitel 6-8) redogör för vad som hänt över tid med svartspritsinsatsernas tre övergripande mål: i kapitel 6 studeras om tillgången till svartsprit minskat, i kapitel 7 om inställningen till svartsprit blivit mer negativ och i kapitel 8 om konsumtionen av svartsprit minskat. I kapitel 9 diskuteras utfallet i relation till de genomförda insatserna. Även andra tänkbara förklaringar till den minskade svartspritskonsumtionen diskuteras. Kapitel 10 sammanfattar och redovisar de viktigaste slutsatserna som kommit fram i denna utvärdering.

2. Beskrivning av insatserna

Ett av förslagen från den s k Svartspritsutredningen (Socialdepartementet, DS 1997:8) var att man skulle starta en långsiktig informationssatsning med syftet att förändra attityderna till och kunskaperna om den illegala alkoholhanteringen. Under våren 1997 föreslog den Nationella ledningsgruppen att OAS skulle ansvara för en bred och långsiktig opinionsinsats mot den illegala alkoholhanteringen. Parallellt med opinionsinsatserna skulle de berörda myndigheterna och samarbetsparterna i den Nationella ledningsgruppen och i OAS på olika sätt prioritera bekämpningen av svartsprit (SOU, 1998:154).

KAMEL-gruppen hade som uppgift att följa upp och utvärdera de *sammansatta* insatserna mot svartsprit, vilka inkluderar både det opinionsbildande arbetet, som främst OAS bedrivit, samt det arbete som bedrivits av andra aktörer. I tabell 2.1 redovisas kostnaderna för insatserna mot svartsprit. En stor del av dessa upptas av de opinionsinsatser (centrala kampanjinsatser) som OAS genomförde. Nedan ges en relativt kortfattad beskrivning av olika insatser som bedrivits med tyngdpunkten på just de nationella opinionsbildande insatserna genomförda av OAS under perioden 1998-2000.

2.1 OAS insatser

De opinionsinsatser som OAS svarade för kom i gång 1998 och var planerade att pågå i tre till fem år. Insatserna kom dock att avslutas år 2000 i samband med att OAS lades ner.

År 1998

Insatserna under det första året riktades till centrala och lokala myndigheter, branschorganisationer och andra viktiga aktörer på området. Under perioden 27 april till 15 maj 1998 pågick en ren kampanjdel av opinionsinsatser genom korta filmer (s k ”TV-spots”) i tre reklamfinansierade TV-kanaler (TV3, TV4 och Kanal 5) och annonser i tre morgontidningar, vilka i begränsad omfattning repeterades vid årsskiftet 1998/99. Mediakampanjen fokuserade på kopplingen mellan hembränt, smuggelsprit och den kriminella världen. Annonserna användes även för att ge en något mer fördjupad bild av kopplingen mellan svartsprit och den kriminella världen. Vidare producerades en del trycksaker, olika rapporter och en webbsida för OAS.

Under 1998 anordnades också 28 regionala upptaktskonferenser med totalt ca 3 000 deltagare. I anslutning till konferenserna hölls pressträffar. Konferenserna var tänkta att fungera som startskott för såväl nationella som regionala insatser mot svartsprit.

År 1999

Enligt OAS skulle det första årets insatser ses som en viktig grund för det andra steget, som skulle innehålla en bredare informationsinsats riktad till allmänheten. Detta andra steg genomfördes år 1999. Den första kampanjriktade opinionsinsatsen för året genomfördes under perioden 10 maj till 6 juni, en andra 8 oktober till 18 november. Dessa genomfördes i form av "TV-spots" i kanalerna TV3, TV4 och ZTV, utomhusaffischer samt annonser i kvällspressen. Även i dessa kampanjer var det huvudsakliga budskapet kopplingen mellan svartsprit och den kriminella världen. I december visade TV4 två dokumentärprogram om svartsprit (2 och 9 december) och den 14 december anordnade TV4 en TV-debatt i frågan.

Under perioden maj-november 1999 besökte OAS kansli de flesta regionala samrådsgrupper för att presentera OAS insatser mot den illegala alkoholhanteringen och för att diskutera det regionala och lokala arbetet. Den 6 maj anordnades en presskonferens där KAMEL-gruppens rapport "Svensson och svartspriten" presenterades.

År 2000

Under detta det sista året av OAS verksamhet genomfördes under våren större opinionsinsatser mot illegal alkohol. Insatserna under detta år, till skillnad från de två föregående, var i större utsträckning inriktade på "vanliga" vuxna personers illegala handel med såväl svartsprit (köpa, sälja) som annan alkohol, både legal och illegal. Eftersom den illegala handeln, speciellt av legat införd alkohol från utlandet, med största sannolikhet var – och fortfarande är – mer omfattande i södra Sverige koncentrerades insatserna till viss del till de södra länen Skåne, Blekinge, Halland och Kronoberg.

Även detta år användes "TV-spots", utomhusaffischer och annonsering i tidningar under perioden 24 april-21 maj. Annonsering ägde även rum 28 maj till 10 juni, men då enbart i södra Sverige. OAS-kampanjen lanserades på en presskonferens i Malmö den 26 april. OAS bedrev också ett samarbete med ungdomskanalen ZTV, som producerade en "web-sajt" mot svartsprit, två dokumentärprogram under våren, debatter i programmet "TV-huset" och en egen "attitydspot" riktad till ungdomar. Samma koncept men med nytt innehåll upprepades också under hösten.

Uppföljning av de kommersiella kampanjerna

Samtliga års nationella kampanjer utvärderades med avseende på kampanjernas genomslag och budskapsförståelse. Bland annat genomförde mediaföretaget *CARAT*, genom att anlita intervjuföretaget *Hermelin Research*, telefonintervjuundersökningar 1998, 1999 och 2000 på riksrepresentativa urval av befolkningen 15 år och äldre. Varje år intervjuades 800 personer. *CARAT* jämförde också de tre årens kampanjer med varandra. Här följer en kort summering av de huvudsakliga resultaten från dessa mätningar och speciellt vad som framkom vid jämförelser mellan de tre årens kampanjer.

Av alla kampanjer uppvisade vårkampanjen 1999 den klart högsta andelen som sett reklam/information, som spontant kunde ge rätt beskrivning av innehållet och som förstått budskapet rätt. *CARAT* betraktade vårkampanjen 1999 (med bland annat ”spoten” ”rättan” och ”sprutan i munnen”) som en extremt lyckad kampanj vad gäller genomslag i media (*CARAT*, 2000). Vårkampanjen 2000 låg i dessa avseenden i nivå med 1998-års kampanj. *CARAT*:s jämförelse visade bland annat följande:

- I mätningen 1999 svarade 55 procent att de hade sett reklam/information riktad mot svartsprit, jämfört med ca 40 procent både 1998 och 2000.
- Fyrtionio procent av de intervjuade gav en riktig beskrivning av åtminstone en OAS-reklam (”TV-spot”) 1999 jämfört med 17 procent 1998 och 13 procent 2000.
- 41 procent uppfattade budskapet riktigt 1999, jämfört med 20 procent 1998 och 24 procent 2000.
- 76 procent av de intervjuade år 1999 uppgav att de antingen sett kampanjen eller kom ihåg den efter en verbal beskrivning (spontan eller hjälpt reklamerinran), att jämföras med 46 procent 1998 och 51 procent 2000.
- Av samtliga med spontan eller hjälpt reklamerinran som sett kampanjen var det en större andel bland de unga än bland de äldre som uppfattat kampanjen såväl till budskap som avsändare. Detta gäller för samtliga tre kampanjer, men speciellt 1999-års insats. Då uppfattade 73 procent i åldersgruppen 18-34 år budskapet rätt, jämfört med 64 procent i åldrarna 35 år och äldre.

Tabell 2.1. Kostnader för insatserna mot svartsprit.

1998		
1. OAS		14,0 mkr
Centrala kampanjinsatser (mediakostnad m m)	11,4	
Undersökningar, mätningar	0,9	
Projektledning	0,7	
Övrigt, webbsida m m	1,0	
2. FHI för lokal verksamhet, bidrag från Socialdepartementet "lokala och regionala aktiviteter mot den illegala alkoholhanteringen"		3,5 mkr
3. Rikspolisstyrelsen, bidrag från Socialdepartementet för insatser mot svartspriten. Medlen disponerades av Svartspritsgruppen för metod- utveckling och särskilda lokala/regionala svartspritsprojekt. (4 mkr betalades ut även 1997)		4,0 mkr
<i>Totalt åren 1997-1998</i>		<i>25,5 mkr</i>
1999		
1. OAS		15,5 mkr
Centrala kampanjinsatser (mediakostnad, dokumentärfilm m m)	14,1	
Utvärderingar	0,4	
Projektledning	0,5	
Övrigt	0,5	
2. FHI för lokal verksamhet, bidrag från Socialdepartementet till "lokala och regionala aktiviteter mot den illegala alkoholhanteringen"		3,5 mkr
<i>Totalt år 1999</i>		<i>19,0 mkr</i>
2000		
1. OAS		14,8 mkr
Centrala kampanjinsatser (mediakostnad, dokumentärfilm m m)	13,1	
Utvärderingar	1,1	
Projektledning	0,6	
<i>Totalt år 2000</i>		<i>14,8 mkr</i>
Totalt 1998(97)-2000		59,3 mkr

2.2 Massmedial uppmärksamhet

Tabell 2.2 visar hur ofta media på olika sätt behandlade svartspritsfrågan, dels mätt efter antalet träffar på olika sökord, dels efter hur många debattartiklar, ledare, krönikor och insändare som behandlat ämnet. Under perioden mars-december 1998 till 2000 beräknades antalet pressklipp, som på något sätt tog upp ämnet till, ca 4 500, nästan 900 gånger nämndes OAS i artiklarna och mer än 660 ledare, debattartiklar, krönikor eller insändare skrevs.

Både beträffande förekomst av olika begrepp (svartsprit, hembränt m.m.), omnämmandet av OAS, samt debattartiklar, ledare, krönikor, insändare i ämnet uppvisade 1999 de klart högsta siffrorna. Detta var det år då mediekampanjen hade störst genomslagskraft. 1998 uppvisade på samma sätt genomgående de lägsta siffrorna. En studie av Anna Roosvall (2000) om svartsprit i pressen före OAS första mediekampanj (13 mars 1997-24 april 1998) och under/efter den första mediekampanjen, men under en period med totalt sett ökade insatser mot svartsprit (25 april 1998- 6 juni 1999), visade på nästan exakt lika många artiklar som behandlade ämnet svartsprit under båda perioderna (237 stycke under period ett och 242 stycken under period två). Sökurvalet var dock inte detsamma som den som ligger till grund för tabell 2.2 och som sammanställdes av OAS-kansliet. Denna baserades på Observer/pressurklipp med ett större och bredare sökurval än Roosvalls pressmaterial. Sistnämnda material hämtades ur CANs pressdatabas som i sin tur baseras på ett urval av artiklar med ”nationell betydelse” från CANs tidningsarkiv som täcker 35 svenska dagstidningar. Skillnaden mellan Roosvalls och OAS-kansliets antal träffar framkommer tydligt om man jämför antalet i tabell 2 för 1998 (mars-december) med Roosvalls antal träffar för perioden den 25 april 1998 till den 6 maj 1999.

Mediabevakningen var alltså som mest omfattande under 1999 både jämfört med 1998 och 2000 och sannolikt också jämfört med perioden före och omedelbart efter insatsperioden (1996-1997, 2001-2002).

Tabell 2.2. Förekomst av olika svartspritsbegrepp och OAS i media 1998-2000.

Inslag på sökorden: OAS, illegal alkohol, svartsprit, hembränt, smuggelsprit:

	År 1998	År 1999	År 2000
Mars	41	224	215
April	113	215	158
Maj	132	304	196
Juni	41	225	152
Juli	28	186	98
Augusti	39	144	128
September	67	199	149
Oktober	66	242	150
November	51	208	168
December	56	321	267
Summa	634	2268	1681

Omnämmandet av OAS:

	År 1998	År 1999	År 2000
Mars	1	27	3
April	30	11	22
Maj	73	113	42
Juni	16	58	21
Juli	2	81	0
Augusti	10	42	12
September	29	21	9
Oktober	17	27	14
November	4	22	21
December	9	57	101
Summa	193	459	245

Debattartiklar, ledare, krönikor, insändare i ämnet:

	År 1998	År 1999	År 2000
Mars	1	3	25
April	56	13	7
Maj	36	48	34
Juni	7	50	22
Juli	2	49	10
Augusti	6	42	4
September	13	26	12
Oktober	3	23	9
November	24	36	14
December	13	40	35
Summa	161	330	172

2.3 Polisens och lokala insatser

Det skall påpekas att med undantag av de opinionsinsatser som genomfördes av OAS finns det, sett ur ett utvärderingsperspektiv, inte någon systematisk dokumentation av alla de insatser som bedrivits av samtliga aktörer inom OAS. Den dokumentation som finns är mer av *ad hoc* natur. Det är svårt att få klarhet i hur mycket av de insatser som beskrivs som skulle ha ägt rum även utan ökade (opinions)insatser mot svartsprit. Detta är ett skäl till att detta avsnitt beskriver både insatser genomförda av polisen samt olika lokala insatser. Ett annat skäl är att många av dessa insatser ”överlappar” varandra. Exempelvis är mycket av det arbete som polisen genomfört att betrakta som lokala initiativ.

Polisen

Både 1997 och 1998 fick Rikspolisstyrelsen 4 miljoner kronor från regeringen för insatser mot svartsprit (se tabell 2.1). Medlen disponerades av Svartspritsgruppen för metodutveckling och särskilda lokala/regionala svartspritsprojekt. I två rapporter från två seminarier om svartsprit år 2000 och år 2001 med företrädare från samtliga länspolismyndigheter redovisades mer i detalj vilka svartspritsinsatser som bedrivits i de olika länen. I dessa rapporter framkom bland annat att flertalet län tillsatte särskilda grupper som arbetade mot svartsprit och att metodutveckling pågick på flera håll. De flesta företrädare uppgav att frågan prioriterades inom respektive län, inte minst det operativa arbetet att begränsa införsel, störa handeln och stoppa tillverkning av svartsprit. En ökad öppenhet mot media under denna tid sägs också ha givit en fler tips från allmänheten än tidigare.

Lokala insatser

Under 1999 riktade sig OAS särskilt till regionala samordningsorgan för drogförebyggande frågor, samt besökte de flesta av dessa och länsstyrelsernas sociala enheter. Det gällde att både uppmärksamma, kartlägga och bistå med underlag i form av rapporter, samt att entusiasmera personer inom dessa grupper att ta egna initiativ.

Under 2000 valde OAS att göra särskilda insatser i södra Sverige. Detta konkretiserades i att aktiviteter mot svartsprit genomfördes i flera kommuner inför helger och i samband med skolavslutningarna. På skolor användes OAS-dokumentärerna i undervisningen och möten anordnades med föräldrar. Samtliga högstadie- och gymnasieskolor (2 100 stycken) fick videofilmer gratis från OAS.

Under 2000 erbjöds ett antal lokala samverkansgrupper stöd från OAS för att genomföra arrangemang i form av utställningar, utåtriktade möten, flygblad

och artiklar i pressen. Ungdomsgrupper engagerades i samband med ”dunkberget” (en uppställning av ett antal dunkar på en offentlig plats för att illustrera hur mycket svartsprit som konsumeras under en given period i Sverige eller i vissa län) och en del politiker skrev debattartiklar mot den illegala hanteringen. Exempel på kommuner som agerade var Malmö, Lund, Bromölla, Kristianstad, Karlshamn, Skurup och Trelleborg.

Kalmar länsrådsgrupp anordnade ett seminarium om svartsprit och OAS deltog med ZTV på festivalen i Hultsfred i juni med ”dunkberg” och utställning. Kronobergs län genomförde ett projekt riktat till samtliga gymnasieelever och föräldrar. I Linköping anordnades en temadag ”Ungdomar och alkohol” tillsammans med BRÅ. OAS deltog i konferensen ”Ung 2000” på Solentunamässan i maj.

Som nämndes ovan samarbetade OAS med TV-kanalen ZTV. Förutom det som beskrevs ovan (TV-program etc.) deltog OAS med ZTV i ”Sommarstad Gotland” på Tofta camping dagtid och på nattklubben ”Gutekällaren” på kvällstid med utdelning av OAS-material och utställning. Tillsammans med ZTV ordnades också tävlingen ”Kräkmedel” där ungdomar fick svara på frågor om svartsprit och fick möjlighet att vinna en resa. Vidare var OAS med som samarbetspartner med Gute Fotboll i Visby i anordningen av alkoholfria discon på Gotland under juli.

Uppsala kommun drev projektet ”Folköl på fullaste allvar” tillsammans med Köpmannaföreningen för att se till att handlare inte sålde till minderåriga. Ett liknande initiativ pågick i Skogås/Trångsund, som OAS medverkade till. Kungsörs kommun anordnade under 2002 två kampanjveckor mot illegal alkohol och för folkhälsa. En del i detta var att gå ut med ett brev till hushållen om svartsprit. Skoleleverna i årskurs 5 erbjöds ett rabattkort till bio, affärer m.m. om de avstod från alkohol, tobak och narkotika.

OAS väckte liv i ett annat projekt kallat ”Resource” i syfte att engagera unga människor i olika aktiviteter för att förebygga alkohol- och droganvändningen. Det ledde till att ett tiotal kommuner inblandades och att ett antal ungdomsprojekt mot svartsprit startades, bland annat i Orust och Hässleholm. Detta resulterade bland annat i att elever informerade andra elever i skolan i dessa kommuner. Jönköpings kommun och landsting spred under våren affischen ”Efterlyst” till hushållen, där polisen bad att få tips från allmänheten om hembränning. Vidare anordnas en serie föräldramöten, samarbete med studentkåren och utbildning av kamratstödjare på högskolan där konsumtionen av svartsprit förekom.

I Jämtlands län anordnades aktiviteter inför höstens skolavslutning, där OAS deltog med ”dunkberg”, föredrag och annat material. Alla hushåll (62 400) fick en egen folder och en artikelserie om svartsprit publicerades i Östersunds-Posten. I Örebro län pågick också utåtriktade aktiviteter kring svartspriten och hösten 2000 hölls en konferens med OAS och samtliga närpolis-

chefer. Gävleborgs län tillsatte en projektledare som våren 2000 anordnade en månadslång kampanj mot svartspriten tillsammans med länsstyrelsen, polisen och ungdomar. Oskarshamn anordnade under höstlovet en ungdomsmässa med material och seminarium om svartsprit vilket också uppmärksammades i media.

3. Material och metoder

3.1 Om undersökningarna

I denna rapport redovisas resultat från ett flertal olika frågeundersökningar. De flesta analyserna baseras dock på två riksrepresentativa frågeundersökningar. Den första genomfördes 1998. Undersökningen benämns OAS/TEMO-98 och innehåller frågor om attityder till och bruk av såväl legal som illegal alkohol. Totalt genomfördes 5 404 intervjuer av personer i åldrarna 16 till 75 år med åldersgrupper 16-24 år överrepresenterad (totalt 1996 16-24-åringar) samt 350 extra intervjuer av 16-24-åringar boende i Skåne. Analyserna nedan baseras på de två förstanämnda grupperna, d v s totalt 5404 intervjuer. Svarsfrekvensen uppgick till ca 65 procent. Datainsamlingen genomfördes under perioden 5 mars till 24 april, det vill säga innan OAS första opinionsinsatser mot svartsprit påbörjades.

Den andra frågeundersökningen genomfördes av Intervjubolaget (IB) under mars och april år 2000. Totalt genomfördes 6020 telefonintervjuer av personer i åldrarna 16 till 75 år. Även här var åldersgruppen 16-24 år överrepresenterad med ett urval av 1988 personer och ett specialurval av 360 16-24-åringar i södra Sverige (Skåne län, Hallands län och Blekinge län). De resterande 3673 intervjuerna genomfördes således på vuxna i åldrarna 25-75 år. Svarsfrekvensen uppgick till 58 procent, en andel som inte avviker nämnvärt från andra undersökningar genomförda under senare år med samma datainsamlingsmetod. IB-2000 kan betraktas som en uppföljning av 1998-års mätning.

I både OAS/TEMO-98 och IB-2000 ställdes frågor om hur ofta och hur mycket man dricker av olika alkoholdrycker, hur ofta man dricker stora alkoholmängder vid ett och samma tillfälle, samt hur ofta man dricker så mycket så att man känner sig berusad. Eftersom båda ingår som en del av utvärderingen av de insatser som OAS bedrivit mot svartsprit, ställdes också ett flertal frågor om konsumtionen av och attityderna till svartsprit, samt vissa frågor gällande annan oregistrerad alkohol såsom den privatinförda alkoholen.

Både OAS/TEMO-98 och IB-2000 genomfördes som telefonintervjuer och båda genomfördes på uppdrag av KAMEL-gruppen för OAS i samarbete med Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (CAN), Folkhälsoinstitutet och Systembolaget.

En annan undersökning, eller rättare sagt undersökningsserie, som kommer att användas i denna rapport är TEMOs månadsvisa mätningar ('Monitor-mätningar') av den oregistrerade alkoholen (i det följande benämnd TEMO-M). Dessa har genomförts sedan juni år 2000 på uppdrag av Centrum för Socialvetenskaplig Alkohol och Drogforskning (SoRAD) vid Stockholms universitet (se Leifman & Gustafsson, 2003). Även dessa månadsvisa mätningar genomförs med hjälp av telefonintervjuer och riktar sig till 1 500 slumpmässigt utvalda personer i åldrarna 16-80 år. I denna rapport kommer resultat av beräkningar av konsumtionen av hembränt och smuggelsprit för år 2001 och 2002, som genomförts inom ramen för "Monitorprojektet", att presenteras. Även vissa attitydpåståenden som ställts i dessa undersökningar kommer att redovisas.

Ytterligare en undersökningsserie som kommer att redovisas genomfördes av frågeinstitutet MOA som, på uppdrag av KAMEL-gruppen, hade i uppdrag att regelbundet göra mätningar av svenska folkets attityder till och konsumtion av svartsprit. Till att börja med genomfördes mätningarna varannan månad, men från och med år 2000 var tredje månad. Den första mätningen genomfördes i november 1998, den sista i november 2000. Vid varje tillfälle intervjuades ca 500 slumpmässigt utvalda personer i åldrarna 16-64 år. I samtliga undersökningar ställdes frågor om attityder till svartsprit, i de sju senaste även vissa frågor om svartspritsvanor.

Därtill kommer resultat från ytterligare ett antal frågundersökningar att redovisas. Vilka dessa undersökningar är kommer att framgå av texten i anslutning till att resultaten från dessa presenteras.

3.2 Mätmetoder

För att mäta svartspritsvanorna har i första hand två olika mått använts. Det ena är ett enkelt prevalensmått som mäter andelen som druckit svartsprit (hembränt och smuggelsprit tillsammans eller var för sig) under en given tidsperiod, oftast under de senaste 12 månaderna. Det andra måttet syftar till att kvantifiera bruket av svartsprit. Metoden användes för första gången i KALK-studien genom att dels fråga efter hur mycket sprit man drack igår och i förrgår, dels hur mycket hembränt man drack i går i förrgår. I IB-2000 och i TEMO-M har observationsperioden förlängts till att också inkludera hur mycket man drack för tre respektive fyra dagar sedan. Metoden kommer härnäst att benämnas fyra-dagarsmetoden.

För denna fyradagarsperiod beräknas den totala mängden sprit och svartsprit var för sig. Det intressanta måttet i detta sammanhang är dock inte den uppmätta kvantiteten svartsprit utan dess andel av den totala spritkonsumtionen.

Denna andel (p) svartsprit av den totala spritkonsumtionen inkluderas sedan i följande ekvation:

$$T = A_s + pS*T$$

Där T är totala spritkonsumtionen i Sverige, pS*T andelen svartsprit av den totala spritkonsumtionen och A_s all den övrig sprit som i alla delar mäts på anskaffningsplanet (därav förkortningen A_s). A_s består av den registrerade spritkonsumtionen, dvs Systembolagets och restaurangernas försäljning, samt den privatinförda spriten. A_s måste således beräknas innan man kan skatta den totala spritkonsumtionen (T). Först därefter kan kvantiteten svartsprit räknas ut eftersom vi känner till hur stor andelen svartsprit är av den totala spritkonsumtionen.

I KALK-studien mättes enbart den hembrända spriten med hjälp av igårmetoden medan den storskaliga smuggelspriten (då benämnd märkessprit) mättes utifrån anskaffningsplanet (köpt märkessprit av en privatperson till ett lägre pris än vad som gäller i Systembolagets butiker). I IB-2000 har däremot både storleken av den hembrända spriten och smuggelspriten beräknats utifrån fyradagarsmetoden och det är denna metod som ligger till grund för de resultat som presenteras nedan vad gäller konsumtionen av både hembränt och smuggelsprit.

I TEMO-M används också fyradagarsmetoden för att mäta konsumtionen av hembränt. Vad gäller smuggelsprit så mättes den däremot på anskaffningsplanet genom frågor om köp av smuggelsprit. Även frågor om köp av hembränt har ställts. I denna rapport kommer resultaten att baseras på analyser av fyradagarsmetoden i IB-2000, för både hembränt och smuggelsprit. Resultaten kommer att jämföras med de volymer som beräknas utifrån TEMO-M data. Även beräkningar av svartspritskonsumtionen år 2001 och 2002 gjorda inom ramen för Monitorprojektet kommer att redovisas.

Ytterligare ett mått som kommer att redovisas är den sk procentmetoden. Varje respondent som druckit hembränt respektive smuggelsprit fick uppge hur stor andel av den totala spritkonsumtionen som utgörs av hembränt respektive smuggelsprit. Därefter beräknas för varje respondent den totala självrapporterande konsumtionen av hembränt och smuggelsprit genom att multiplicera andelen hembränt respektive smuggelsprit med respondentens totala självrapporterande spritkonsumtion. Andelen hembränt respektive smuggelsprit i hela befolkningen beräknas sedan genom att dividera mängden hembränt och smuggelsprit för samtliga respondenter med den totala spritkonsumtionen för samtliga respondenter.

Vi betraktar fyradagarsmetoden som ett mer tillförlitligt mått än procentmetoden på hur mycket svartsprit som konsumeras och hur stor denna andel är i förhållande till den totala spritkonsumtionen. (Ett utförligt resonemang om dessa två skalor och nackdelarna med procentmetoden förs i KALK-

rapporten, se Köhlhorn m fl, 2000). Det är också möjligt att procentmetoden även är sämre när det gäller att upptäcka reella förändringar över tid.

3.3 Om svartsprit

Om svartsprit, som ofta säljs i dunkar eller flaskor, är hembränd, insmugglad eller till och med teknisk sprit (industrisprit eller läkemedelsprit) är många gånger inte möjligt för köparen och konsumenten att avgöra. Det är inte ens säkert att man alla gånger känner till huruvida den sprit man druckit är illegalt tillverkad eller insmugglad.

Den tekniska spriten har ofta denaturerats, d v s tillförts ämnen i syfte att göra den odrickbar. Detta till skillnad från odenaturerad teknisk sprit som i princip är drickbar. Den denaturerade tekniska spriten kan göras drickbar, vilket kallas för renaturering. Eftersom teknisk sprit inte är ämnad för konsumtion kan man betrakta all hantering som leder fram till att teknisk sprit konsumeras som illegal sprithantering och teknisk sprit som används i konsumtionssyfte som svartsprit. Många undersökningar har dock visat att konsumtionen av teknisk sprit är mycket liten och i stort sett försumbar jämfört med konsumtionen av hembränd sprit och smuggelsprit (Köhlhorn m fl, 2000; Leifman & Gustafsson, 2002). Detta är också skälet till att ingen fråga om bruk eller köp av teknisk sprit ställdes varken i 1998- eller 2000-års undersökning.

Frågor om teknisk sprit ställdes däremot i tre på varandra följande TEMO-M-mätningar under 2001 (oktober till december 2001). Totalt tillfrågades 4 500 personer om de hade druckit teknisk sprit. Sammanlagt 11 personer (0,2 procent av samtliga) uppgav att de druckit den här typen av sprit under de senaste 30 dagarna. Detta kan jämföras med 173 personer (3,8 %) som svarade att de använt hembränt under samma period och 95 personer (2,1 %) som uppgett bruk av smuggelsprit. Om man som i Monitorprojektet utgår ifrån att dessa 11 personer druckit ungefär lika mycket i genomsnitt som konsumenterna av hembränt skulle den totala kvantiteten teknisk sprit under denna period uppgå till ca 6 procent av den hembrända vilket är en i stort sett försumbar kvantitet (se Leifman & Gustafsson, 2003).

Det är emellertid viktigt att påpeka att en okänd andel av den illegala sprit som säljs som hembränt och smuggelsprit i själva verket kan vara renaturerad teknisk sprit eftersom svartspritsektorn undviker att marknadsföra den renaturerade tekniska spriten med korrekt varudeklaration (se Köhlhorn m fl, 2000). Den tekniska sprit som kan fångas upp i frågeundersökningar omfattar ju enbart den som respondenterna kan identifiera som teknisk sprit. Det är med andra ord sannolikt att vissa som uppger bruk av hembränt eller smuggelsprit i själva verket druckit teknisk sprit. En del av den konsumtion som i

denna rapport benämns som hembränd eller smuggelsprit kan i därmed i själva verket vara teknisk sprit.

För ett par år sedan var det vanligt att smuggelsprit såldes som så kallad märkessprit, det vill säga i flaskor med påklitrade etiketter med falska varumärken. Idag är det vanligare att smuggelspriten säljs i dunkar, vilket torde göra det svårare att skilja det från hembränt. Detta gör det givetvis ännu svårare att uppskatta konsumtionen av svartsprit i Sverige och inte minst utbredningen av hembränt och smuggelsprit. Dessa är skälen till att man i flera av de undersökningar som analyseras i denna rapport frågat efter om man druckit hembränt *eller* smuggelsprit.

I både OAS/TEMO-1998, IB-2000 och TEMO-M ställdes också frågor som avsåg att mäta omfattningen av privatinförseln (även benämnd resandeförseln) av alkohol från utlandet. I samtliga ställdes frågor om hur ofta man varit utomlands de senaste 12 månaderna, om man tog in någon alkohol vid den senaste inresan till Sverige och hur mycket sprit, vin eller öl man då tog in vid denna senaste inresa. Frågemetoden har också använts i ett flertal tidigare undersökningar.

4. Inställningen till alkohol och alkoholpolitik

Det är viktigt att få en uppfattning om allmänhetens attityder till alkohol och alkoholfrågor över en längre tidsperiod. Finner vi till exempel att attityderna till svartsprit förändrats kan det inte uteslutas att detta är ett uttryck för en allmänt pågående trend åt det ena eller andra hållet och inte (enbart) resultatet av de insatser mot illegal alkohol som pågick under samma tidsperiod. Det är därför viktigt att placera attityderna till svartsprit i ett större tidsmässigt sammanhang. I detta kapitel redogörs för förändringar i allmänhetens attityder till alkohol, speciellt till svensk alkoholpolitik. Attityderna till svartsprit presenteras i kapitel 7.

Såväl i tabellerna 4.1-4.2 i detta kapitel, som i andra tabeller i efterföljande kapitel, redovisar data från flera olika undersökningar. Det bör understrykas att dessa data ibland samlats in med olika datainsamlingsmetoder och med olika formulerade frågor. Detta medför att resultaten måste tolkas med försiktighet. I första hand kan dessa data över tid användas för att klargöra trender. Däremot bör man vara försiktig med att uttala sig om den exakta storleken på förändringarna.

En central alkoholpolitisk fråga som mätts i flera frågeundersökningar under de senaste decennierna är om försäljning av alkohol i vanliga livsmedelsbutiker skall tillåtas. Hur inställningen i denna fråga varierat sedan 1988 framgår av tabell 4.1. Inställningen svängde kraftigt åt det mer tillåtande hållet under 1993 och 1994, alltså innan EU-medlemskapet 1995. Därefter blev inställningen återigen mer restriktiv (1996-98) för att under 2000 ännu en gång förändras åt det mer tillåtande hållet.

Frågan om vinförsäljning i livsmedelsbutiker har ställts i samtliga frågeundersökningar tabell 4.1. Ungefär 40 procent var positiva till detta 1988 och 1992. Därefter ökade andelen till över 70 procent 1993-94. Några år senare sjönk den till ungefär 55 procent (1997-98). Under insatsperioden för svartsprit (1998-2000) ökade andelen positiva till försäljning av vin i livsmedelsbutiker med drygt 10 procentenheter från 54 procent 1998 till 66 procent 2000. År 2001 och 2002 visar på små skillnader jämfört med år 2000.

En liknande utveckling finner vi i inställning till alla alkoholdrycker. År 1997 svarade 20 procent av de tillfrågade att de ville att alla alkoholdrycker skall säljas i vanliga butiker, tre år senare 45 procent. Inställning till starkölsför-

säljning uppvisade en något ökad andel positiva mellan 1994 och 1997 - från 47 till 52 procent - men därefter ingen förändring.

Två andra alkoholpolitiska frågor som ställts i olika undersökningar gäller åldersgränsen på Systembolaget och de svenska priserna på alkohol. Tabell 4.2 redovisar andelarna i olika undersökningar som är positivt inställda till en sänkning av åldersgränserna på Systembolaget från 20 till 18 år och en höjning av de svenska alkoholpriserna. Andelen positivt inställda till en sänkning av åldersgränsen på Systembolaget ökade mellan 1988 och 1993/94. 1988 var det 34 procent av den vuxna svenska befolkningen som svarade att de var för sänkta åldersgränser, 1993-94 över 40 procent. Två år senare (hösten 1996) hade andelen sjunkit till 29 procent. De tre mätningarna genomförda 1998, och mätningen för år 2000, visade ingen nämnvärd förändring sedan 1996, dvs 30 procent eller en något lägre andel var positivt inställda till en sänkning av åldersgränsen från 20 till 18 år. 2001-års mätning visade en ökning till 34 procent men 2002-års en nedgång tillbaka till 31 procent.

Frågan om inställningen till de svenska alkoholpriserna har inte ställts lika ofta som de två föregående frågorna. Enligt OAS/TEMO-98 instämde enbart 7 procent i påståendet att alkoholpriserna bör höjas. År 1996 var andelen 14 procent. Enligt dessa data tyder det mesta på att andelen som var för höjda alkoholpriser minskade under 1990-talet. År 2001 var andelen densamma som 1998.

Den kraftigt ökade tillåtande inställningen till försäljning av alkohol i livsmedelsaffärer 1993-94, vilket också framkom i inställningen till sänkt åldersgräns på Systembolaget, har diskuterats i andra skrifter (se t ex Leifman, 2000) och kommer inte vara föremål för mer ingående diskussion här. Det bör dock nämnas att det finns tecken på en under många år pågående process i att betrakta alkoholproblemen som alltmer av individuella problem (Kühlhorn, 1998). En ökad individualisering av alkoholproblemen har för övrigt också iakttagits i andra länder, bl a Finland och Norge (Holder, m fl, 1998).

Tabell 4.1. Andel i åldersgruppen 18-75 år som tycker det är ”i stort sett riktigt” (instämmer delvis) eller ”helt och hållet riktigt” att alla alkoholdrycker resp. lättvin, starköl eller sprit säljs i livsmedelsbutiker i olika frågeundersökningar 1988-2001¹, samt den registrerade per capitakonsumtionen av alkohol under de aktuella undersökningsåren.

Påståenden	SIFO (1988) n=1102	UNF ² (1992) n=1200	TEMO (1993) n=1025	TEMO (1994) n=933	TEMO ³ (1996) n=3022	VoT (1997) n=2300	OAS/TEMO (1998) n=3795	TEMO (2000) n=1982	TEMO-M (2001) n=5581	TEMO-M (2002) n=5600
Alla alkoholdrycker borde få köpas fritt i livsmedelsbutiker	52	46	..	20	..	45
Sprit borde försäljas i livsmedelsbutiker ²	22	20	20	19	20
Lättvin borde försäljas i livsmedelsbutiker	39	42	75	72	49	55	54	66	66	65
Alla ölsorter/starköl borde försäljas i livsmedelsbutiker ³	34	44	..	64	46	47	52	52

1) Åldersintervallet för SIFO, TEMO 18-75 år. UNF-data gäller för åldersintervallet 20-60 år.

2) I UNF ställdes frågan på följande sätt: Tycker du att någon av följande alkoholdrycker skall få säljas fritt i livsmedelsbutiker med svarsalternativen ja och nej.

3) Undersökningen genomfördes i Stockholms län på åldersgruppen 18-54 år.

Tabell 4.2. Andel i åldersgruppen 18-75 år som tycker det är ”helt och hållet” eller ”i stort sett riktigt” (eller helt eller delvis riktigt) att åldersgränsen på Systembolaget sänks till 18 år och att priset på alkoholdrycker borde höjas enligt olika frågeundersökning 1967-98.

Frågeundersökning och antalet intervjuade	År	Åldersgränsen på Systembolaget borde sänkas från nuvarande 20 år till 18 år	Man borde höja alkoholpriserna i Sverige ¹
SIFO (n=1073)	1988	34	24
TEMO (n=1073)	1993	43	21
TEMO (n=865)	1994	42	..
TEMO (n=2599)	1996	29	14
TEMO (n=1004)	1997	24	..
TEMO (n=1500)	1998	30	..
OAS/TEMO-98 (n=3738)	1998	25	7
TEMO (n=2000)	1998	28	..
TEMO (n=1982)	2000	30	..
TEMO-M (n=5578)	2001	34	7
TEMO-M (n=5593)	2002	31	..

Åldersgränser: SIFO-1988, TEMO-1993, 1994, och OAS/TEMO-98: 18-75; TEMO-1997-98: 15-75, SIFO, TEMO1993, 94, 98: besöksintervjuer, OAS/TEMO-98: postenkät utskickad till 86% av de personer som först var telefonintervjuade.

1) TEMO-1993: Andelen som helt och hållet eller delvis tar avstånd från påståendet att alkoholpriserna borde sänkas till EG nivå.

5. Trender i den svenska alkoholkonsumtionen

Detta avsnitt beskriver utvecklingen av svenska folkets alkoholvanor både avseende den registrerade konsumtionen (d v s försäljningen på Systembolaget, restauranger och folköl i livsmedelsbutiker) och den oregistrerade konsumtionen (resandeförsel, hemtillverkning, smuggling). Även utvecklingen av den totala alkoholkonsumtionen redovisas (den registrerade plus den oregistrerade konsumtionen). Svartspritskonsumtionen före, under och efter insatsperioden behandlas utförligare i kapitel 8.

Figur 5.1 visar på utvecklingen av den registrerade alkoholkonsumtionen i Sverige från 1950 till 2002. Som lägst har den legat på 4,1 liter och som högst på 7,7 liter ren (100 %) alkohol per invånare 15 år och äldre. Den högsta siffran, som uppmättes 1976, var resultatet av en mycket kraftig försäljningsökning från början av 1960-talet och framåt. Efter 1976 sjönk försäljningen med 22 procent fram till 1984 för att under de därpå följande fem åren visa på en mindre uppgång. Vid tiden för dessa förändringar var konsumtionen av oregistrerad alkohol inte mer omfattande än att förändringar i den registrerade alkoholkonsumtion kunde användas som en indikator på de faktiska förändringarna. Detta visar inte minst de starka samband som framkommit i ett flertal svenska studier mellan förändringar i den registrerade konsumtionen och i olika alkoholrelaterade skador (se t ex Norström, 1993, 1995, 1998, 2002; Leifman & Romelsjö, 1997). Förändringar i den registrerade konsumtionen under de senaste 10 åren är emellertid ingen bra indikator på de faktiska förändringarna. Från 1989 till 1998 sjönk exempelvis den registrerade konsumtionen med 0,7 liter ren alkohol (11 procent). Under samma period ökade den oregistrerade konsumtionen med drygt 80 procent, från 1,2 liter till 2,2 liter ren alkohol (Kühlhorn, m fl, 2000). Ökningen av den oregistrerade konsumtionen beräknades således vara större än minskning av den registrerade och resultatet blev att totalkonsumtionen ökade, inte minskade.

Figuren visar vidare att försäljningen ökat sedan 1998 för att år 2002 uppgå till ca 6,9 liter ren alkohol. Detta är en ökning med drygt 17 procent på fyra år.

För att få en bättre uppfattning av den totala alkoholkonsumtionen har flera kartläggningar av den oregistrerade konsumtionen genomförts under senare år. En av de mest omfattande är den s k KALK-studien. I den studerades ut-

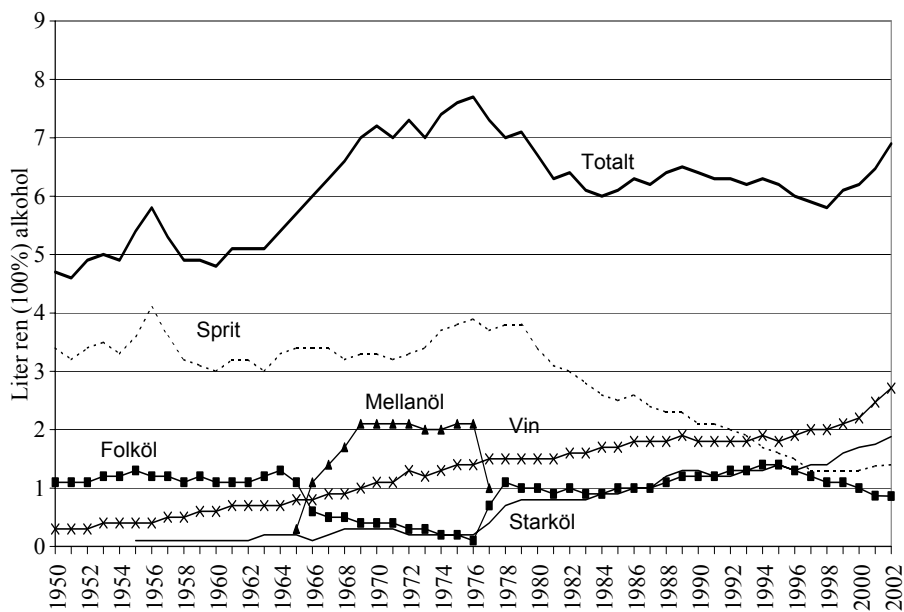
vecklingen av alkoholkonsumtionen från 1989 till 1998, men med fokus på 1996. KALK-projektet var ett samarbete mellan forskare utsedda av myndigheter och alkoholindustrin. För år 1989 uppskattade KALK den oregistrerade konsumtionen till ca 1,2 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre. Sex år senare (1995) hade den ökat till 1,6 liter och 1996 till 2,1 liter. Den största ökningen ägde således rum mellan 1995 och 1996, alltså mellan det första och det andra året av det svenska EU-medlemskapet. En stor del av denna ökning bestod av en ökad införsel av såväl legal som illegal alkohol från utlandet.

Ytterligare skattningar av totalkonsumtionen och dess delmängder har genomförts sedan KALK-rapporten publicerades. En av dessa genomfördes av KAMEL-gruppen (Leifman, et al., 2000), de övriga av det sk ”Monitoringprojektet” (se Leifman & Gustafsson, 2002). Samtliga dessa skattningar redovisar minskningar av svartspriten under slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. Om man till svartspriten adderar den sprit som i införsel ligger utöver kvoten på 1 liter (övertaxerad) beräknade både KAMEL-gruppen och ”Monitoringprojektet” den illegala spriten till drygt en fjärdedel av den totala spritkonsumtionen under år 2000. Motsvarande andel 1996 och 1998 var ca en tredjedel.

Av den totala alkoholkonsumtionen uppgick den illegala spriten (inklusive övertaxeringen) till ca 12 procent 1996 och 10 procent 1998. År 2000 hade andelen minskat till ca 7 procent, en andel som förblev oförändrad 2001. 2002 var den 6 procent. Det bör dock påpekas att sedan år 2000 har totalkonsumtion av alkohol stigit kraftigt vilket betyder att den illegala spriten i absoluta tal faktiskt ökade något mellan 2000 och 2001 (se kapitel 8). Dessutom höjdes den tillåtna införselkvoten för sprit från 1 till 2 liter den 1 januari 2002, vilket innebär att definitionen av övertaxeringen förändrades från över 1 till över 2 liter sprit.

Förändringar i omfattningen av resandeförseln mellan 1993 och 2002 framgår av tabell 5.1. Resandeförseln steg kraftigt efter EU-medlemskapet. År 1993 och 1994 skattades den införda mängden till ca 0,7 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre, 1996 till 1,1 och 1998 till ca 1,6 liter ren alkohol. På fyra år ökade således den sammanlagda införselvolymen, räknat i ren alkohol per invånare 15 år och äldre, med mer än 100 procent. Vidare framgår det att resandeförseln låg i stort sett still mellan 1998 och 2000, men att den ökat från ca 1,6 liter år 2000 till 1,8 liter 2001 och 1,9 liter 2002. Att inte införseln ökade mellan 1998 och 2000, trots att införselkvoterna för vin och öl ökade den 1 juli 2000 från 15 liter öl och 5 liter vin till 24 liter öl och 20 liter vin, beror sannolikt till stor del på att tax-free handeln vid resor inom EU avskaffades den 1 juli 1999 (se Leifman, m fl, 2000).

Figur 5.1. Registrerad alkoholförsäljning i Sverige 1950–2002 omräknat till 100 procent alkohol per invånare, 15 år och äldre (Systembolagets försäljning, restaurangförsäljning och försäljning av folköl).

Källa: Systembolaget, Statens folkhälsoinstitut och SoRAD.

Tabell 5.1. Resandeförsel av alkohol 1993–2002. I liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre.

Resandeförsel av:	1993	1994	1995	1996	1998	2000	2001	2002
Sprit	0,5	0,4	0,5	0,5	0,7	0,6	0,7	0,7
Vin	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,6	0,6	0,7
Starköl	0,1	0,1	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5
All alkohol	0,7	0,7	0,8	1,1	1,6	1,6	1,8	1,9

Källa: KALK-rapport: Kühlnhorn, m fl, 2000; KAMEL-rapport: Leifman, m fl, 2000; Leifman & Gustafsson, 2003.

Summan för varje alkoholsort och totalsumman har beräknats på basis av två decimaler. P g a avrundning är summorna av delmängderna inte alltid densamma som totalsumman.

Tabell 5.2 visar på konsumtionsutvecklingen under perioden 1996-2002 för olika alkoholdrycker och delmängder. 1996 uppgick den totala alkoholkonsumtionen till ca 8 liter ren alkohol (per invånare 15+) och två år senare till ca 8,2 liter. 2001 beräknades den till ca 9,1 liter och 2002 till ca 9,9 liter ren alkohol. Ökningen av totalkonsumtionen mellan 1996 och 2000 inträffade alltså samtidigt som svartspritskonsumtionen minskade och den resandeförda alkoholen ökade något. Sedan år 2000 har svartspritskonsumtionen legat på en någorlunda stabil nivå med en tendens till en svag ökning (för mer detaljer se också kap. 8) medan totalkonsumtionen av alkohol ökat kraftigt. Under det svenska EU-medlemskapet har totalkonsumtionen av alkohol ökat med ungefär 27 procent, från 7,8 liter 1995 till 9,8 liter 2002.

Ökningen av totalkonsumtionen sedan 1998 kan till stor del förklaras av en ökad vin- och ölförsäljning på Systembolaget. Från 1998 till 2002 ökade starkölsförsäljningen med 53 procent och vinförsäljningen med 34 procent. Under samma fyraårsperiod uppvisade även Systembolagets spritförsäljning en ökning med knappt 4 procent.

Tabell 5.2. Den totala alkoholkonsumtionen i Sverige 1996, 1998, 2000, 2001 och 2002, uppdelad på dryckesslag och anskaffningsätt, i liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre.

Dryckesslag och anskaffningsätt	1996	1998	2000	2001	2002
Sprit, totalt	2,7	2,6	2,3	2,5	2,6
Systembolaget och restauranger	1,5	1,3	1,3	1,4	1,4
Resandeförsel	0,5	0,7	0,6	0,7	0,7
Smugglad	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2
Hembränd	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2
Vin, totalt	2,3	2,7	3,0	3,3	3,8
Systembolaget och restauranger	1,9	2,1	2,2	2,5	2,7
Resandeförsel	0,3	0,4	0,6	0,7	0,7
Smugglat ¹	---	---	0,0	0,0	0,0
Hemtillverkat	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
Starköl, totalt	1,7	1,8	2,1	2,4	2,7
Systembolaget och restauranger	1,4	1,4	1,7	1,8	1,9
Resandeförsel	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5
Smugglat ¹	---	---	0,1	0,2	0,3
Hemtillverkat	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Folköl, totalt	1,3	1,2	1,0	0,9	0,8
Total alkoholkonsumtion	8,0	8,2	8,4	9,1	9,9

Källor: 1996, 1998: KALK-studien (Kühlhorn m fl, 2000). 2000: Beräkningar av den s k KAMEL-gruppen (se Leifman m fl, 2000). 2001 och 2002: Monitordata (se Leifman & Gustavsson, 2003).

Övriga källor: Systembolaget, Statens folkhälsoinstitut.

Summan för varje alkoholsort och totalsumman har beräknats på basis av två decimaler. P g a avrundning är summorna av delmängderna inte alltid densamma som totalsumman.

1) Frågor om smuggling av vin och av starköl ställdes inte 1996 och 1998 men kvantiteterna var med all sannolikhet lägre än de som uppmätts i de tre senare mätningarna.

I tabell 5.3 redovisas den totala konsumtionen i landet under år 2001 uppdelad på dryckesslagen sprit, vin, starköl och folköl. Konsumtionen av dryckerna är dessutom uppdelad på dryckernas ursprung, det vill säga om de var köpta på Systembolaget, konsumerade på restauranger, införda i landet vid resor, smugglade eller hemtillverkade. Uppgifterna avser konsumtion bland den del av befolkningen som är 15 år och äldre mätt i ren (100%) alkohol.

Det visar sig att Systembolagets försäljning av vin, sprit och starköl toppar tabellen i nämnd ordning följt av livsmedelsbutikernas folkölsförsäljning. Därefter följer resandeförsel av sprit och vin följt av konsumtionen av starköl på restauranger. Längst ner i tabellen återfinns konsumtion av folköl på restauranger, följt av hemtillverkat starköl och smugglat vin. Av den totala alkoholkonsumtionen under perioden 2001 svarade både konsumtionen av vin (inklusive cider och blanddrycker) och öl (folköl och starköl) för vardera för ca 37 procent, medan spritkonsumtionen svarade för ca 27 procent.

Tabell 5.3. Konsumtionen av alkoholdrycker i Sverige under år 2002, uppdelad på dryckesslag och anskaffningssätt, i procent av totalkonsumtion i ren alkohol.

Dryckesslag och anskaffningssätt	Andel av den totala alkoholkonsumtionen (i ren alkohol)
Vin, Systembolaget	25 %
Starköl, Systembolaget	13 %
Sprit, Systembolaget	12 %
Folköl, livsmedelsbutiker	8 %
Sprit, resandeförsel	7 %
Vin, resandeförsel	7 %
Starköl, restauranger	6 %
Starköl, resandeförsel	5 %
Vin, hemtillverkat	3 %
Vin, restauranger	3 %
Starköl, smugglat	3 %
Sprit, smugglat	3 %
Sprit, hembränd	2 %
Sprit, restauranger	2 %
Vin, smugglat	0 % (0,4 %)
Starköl, hemtillverkat	0 % (0,2 %)
Folköl, restauranger	0 % (0,0 %)
Totalt	100 %
Total konsumtion per invånare 15 år och äldre, i 100 % alkohol = 9,9 liter	

Källa: Leifman & Gustafsson, 2003

Under senare år har flera stora riksrepresentativa alkoholfrågeundersökningar genomförts där man ställt frågor om hur ofta och hur mycket man dricker av olika alkoholdrycker. I en aktuell studie har Leifman (2003) analyserat dessa konsumtionsfrågor och beräknat den genomsnittliga alkoholkonsumtionen för män och kvinnor i åldrarna 16-75. Resultaten av dessa analyser framgår av tabell 5.4. För båda könen har konsumtionen ökat sedan 1996 med drygt 30 procent. För männen tycks ökningen ha varit som kraftigast mellan 1998 och 2000 och för kvinnorna mellan 2000 och 2002. Kvinnornas ökade konsumtion är främst är resultatet av en ökad vinkonsumtion. För männen svarar starkölet för den största delen av konsumtionsökningen.

Dessa resultat bekräftar i stora drag de resultat som presenterades ovan, nämligen att den totala alkoholkonsumtionen ökat under perioden 1996 till 2002 och att detta nästan uteslutande beror på en kraftigt ökad vin- och starkölkonsumtion.

Tabell 5.4. Självrapporterad alkoholkonsumtion totalt och för de olika dryckeslagen bland män och kvinnor i åldrarna 16-75 år samt deras andel av totalkonsumtionen enligt frågeundersökningar 1990-2002.

	1990	1996	1998	2000	2002
	SIFO	KALK	OAS/ TEMO	IB	TEMO
Män:					
Antal svarande	562	901	2339	1616	898
Sprit	1,5	1,1	1,1	1,2	1,1
Vin	1,1	1,1	1,2	1,3	1,4
Starköl	1,2	1,2	1,4	1,7	2,1
Folköl	0,7	1,0	0,8	0,9	0,8
Cider ¹	0,1	0,2	0,1
Totalt	4,4	4,3	4,7	5,3	5,6
Kvinnor:					
Antal svarande	548	1023	2686	2056	1050
Sprit	0,3	0,3	0,2	0,3	0,4
Vin	0,9	1,0	1,2	1,2	1,3
Starköl	0,2	0,4	0,3	0,3	0,4
Folköl	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2
Cider ¹	0,1	0,2	0,2
Totalt	1,5	1,9	2,1	2,2	2,5

Källa: Leifman, 2003

.. = Uppgift saknas

Totalsumman är beräknad på basis av två decimaler. P g a avrundning är summorna av de olika delmängderna inte alltid densamma som totalsumman.

1) 1998 och 2000 avses cider och alkohol, 2002 enbart cider, detta eftersom bruket av alkohol minskat på senare år och är idag obetydlig – ca 6 % av ciderförsäljningen år 2002. Före 1996 var försäljnings-siffrorna av både cider och alkohol mycket liten och för totalsumman obetydlig. 1996 ställdes ingen fråga om cider/alkohol. Konsumtionen (försäljningen) av cider/alkohol var dock fortfarande låg – ca 30 procent av ciderkonsumtionen år 2002.

6. Tillgången till svartsprit

Både i 1998- och 2000-års frågeundersökning ställdes frågor till samtliga respondenter om de inom loppet av ett par dagar skull kunna skaffa ett par liter hembränt respektive smuggelsprit. I båda är andelen som svarar ”ja, säkert” och ”ja, kanske” högre bland yngre än äldre och högre bland män än kvinnor. Ålderskillnaderna är dock klart mer uttalade för hembränt än smuggelsprit både 1998 och 2000. Mer intressant i detta sammanhang är dock att det inte framkommer några signifikanta förändringar mellan 1998 och 2000 och detta gäller såväl bland män och kvinnor som i olika åldersgrupper (se tabellerna 6.1-6.2). Exempelvis svarade 51 procent av männen både 1998 och 2000 att de ”säkert” eller ”kanske” kan skaffa hembränt. Motsvarande andelar bland kvinnorna var 31 procent år 1998 och 33 procent år 2000. Dessa uppgifter skulle kunna tyda på att tillgången på svartsprit har varit på ungefär samma nivå under denna tvåårsperiod. Men det bör påpekas att det rör sig om personernas egna bedömningar av tillgängligheten, vilket inte alltid är detsamma som den faktiska tillgängligheten av svartsprit.

Tabell 6.1. Självuppskattad möjlighet att skaffa hembränt och smuggelsprit för män 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

Alder	Ja, säkert	Kanske	Nej, antagligen inte	Nej, säkert inte	Vet ej	Totalt
OAS/TEMO-1998						
Hembränt	37	14	16	29	3	99
Smuggelsprit	17	11	24	45	3	100
IB-2000						
Hembränt	37	14	12	32	5	100
Smuggelsprit	17	12	20	45	6	100

Tabell 6.2. Självuppskattad möjlighet att skaffa hembränt och smuggelsprit för kvinnor 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

Alder	Ja, säkert	Kanske	Nej, antagligen inte	Nej, säkert inte	Vet ej	Totalt
OAS/TEMO-1998						
Hembränt	21	10	16	51	2	100
Smuggelsprit	7	5	22	65	2	101
IB-2000						
Hembränt	22	11	12	49	6	100
Smuggelsprit	8	7	17	61	6	99

I CANs drogvaneundersökningar av elever i årskurs nio har frågor ställts om hur lätt det är att få tag på olika alkoholdrycker, däribland hembränt och smuggelsprit. Resultaten från undersökningar genomförda 1998-2001 redovisas i tabell 6.3.

Det förefaller vara lättare för både pojkar och flickor att få tag på hembränt än smuggelsprit. Men det tycks inte ha skett några stora förändringarna under dessa fyra år. 1998 uppgav 34 procent av pojkarna och 29 procent att flickorna att det är ”mycket lätt” eller ”lätt” för dem att få tag på hembränt. 2001 var andelarna 31 respektive 28, alltså sannolikt en liten nedgång bland pojkarna men oförändrat bland flickorna. Smuggelsprit svarade 15 procent av pojkarna och 10 procent av flickorna att det var ”mycket lätt” eller ”lätt” att få tag på 1998. År 2001 var andelarna 17 respektive 11 procent, det vill säga möjligen en mycket liten ökning (bland pojkarna). Det bör nämnas att under denna period så minskade andelen pojkar och flickor som uppgett att de druckit hembränt betydligt. Detta redovisas närmare i kapitel 8.

Data över tullens beslag och kvantiteter från 1993 till 2002 visar att de spritmängder som tullen beslagtagit varierat ganska kraftigt under de senaste åren, även efter EU-inträdet. Detta framkommer tydligt i tabell 6.4. År 1998 låg nivån klart högre än 1997 och 1999 sjönk den kraftigt för att under 2000 öka igen. År 2001 minskade återigen de beslagtagna spritkvantiteterna medan de ökade något 2002, dock inte tillbaka till samma höga nivåer som 2000 och 1998.

Tabell 6.3. Självuppskattad möjlighet att få tag på hembränt resp. smuggelsprit för pojkar och flickor i årskurs nio 1998-2001. Procent.

	Pojkar				Flickor			
	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001
Hembränt:								
Mycket svårt	8	8	8	8	8	8	8	7
Ganska svårt	7	7	6	7	8	7	7	7
Varken eller	9	9	10	7	9	10	10	8
Ganska lätt	13	13	11	11	12	12	11	11
Mycket lätt	21	21	21	20	17	16	16	17
Dricker ej, ej svar	42	43	44	48	46	47	48	50
Smuggelsprit:								
Mycket svårt	15	14	14	14	16	17	16	14
Ganska svårt	11	10	8	9	8	7	8	8
Varken eller	9	10	9	8	8	8	9	8
Ganska lätt	7	7	6	8	5	5	5	5
Mycket lätt	8	9	12	9	5	5	6	6
Dricker ej, ej svar	51	50	50	52	57	58	56	60

Källa: CAN, 2002

De stora variationerna i de beslagtagna kvantiteterna innebär inte nödvändigtvis att även den faktiska tillgången till smuggelsprit i Sverige varierat på samma sätt. En annan förklaring till ökningen mellan 1999 och 2000 med 96 procent skulle kunna vara att tullen blev effektivare år 2000 än tidigare år (med ökade resurser) och därmed beslagtogs en större andel av den total insmugglade spriten. Om så är fallet skulle det kunna betyda att den faktiska mängd smuggelsprit som passerar tullen och som till slut hamnade på den illegala spritmarknaden minskade mellan 1998 och 2000. Detta kan dock inte förklara minskningen igen 2001. Ytterligare en förklaring kan vara att en relativt stor andel av den storskaligt insmugglade spriten har Norge som slutdestination, ett land med en högre spritskatt än den svenska. Enligt Alkoholinspektionens rapport "Smuggling, hembränning och olovlig försäljning" (2000) var ungefär 40 procent av de spritbeslag som gjordes under år 2000 vid den svenska gränsen mot EU avsedda för den norska illegala marknaden. Vidare har det framkommit att de år då beslagen av sprit är många i södra Sverige är beslagen få mellan Sverige och Norge och tvärtom. Detta kan tolkas som att en betydande andel av de beslagtagna mängderna sprit i Sverige just har Norge som slutdestination.

Ännu en möjlig, och den kanske mest sannolika, förklaringen är helt enkelt att det rör sig om stora slumpmässiga variationer som ett år leder till att man upptäcker smuggelsprit i kanske 5-10 fler lastbilar än föregående år. I så fall säger de årliga beslagtagna kvantiteterna sedan 1996 egentligen ingenting

vare sig om det faktiska inflödet av och tillgången till smuggelsprit i Sverige eller om tullens effektivitet.

Polisen redovisar inga uppgifter om antalet beslag och kvantiteter per beslag. Alkoholinspektionen (2000) lät dock genomföra en mindre enkätundersökning som skickades till samtliga polismyndigheter och åklagarkammare i landet. En fråga som ställdes var om det finns indikationer på att utbudet av hembränd sprit i det aktuella länet förändrats efter kriminaliseringen av innehav och köp av hembränd den 1 januari 2000. Nästan samtliga polismyndigheter uppgav att det inte är någon skillnad i utbudet av hembränd sprit jämfört med tidigare.

Det bör också nämnas att även antalet anmälda brott avseende olovlig tillverkning av sprit har legat på ungefär samma nivå åren 1998 till 2000 (1998: 1033, 1999: 1006, 2000: 969) men har sedan dess minskat (2001: 681, 2002: 584). Antalet anmälda brott anses dock inte vara någon bra indikator på utvecklingen av den olovliga sprittillverkningen eftersom antalet till stor del bestäms av omfattningen av polisens insatser mot olovlig sprittillverkning.

Sammanfattningsvis visar de data och uppgifter vi har till förfogande att det inte finns några tecken på att tillgången till svartsprit minskade under perioden 1998-2000. Men eftersom dessa data och uppgifter är bristfälliga som indikatorer på den faktiska tillgången, och då andra uppgifter inte finns att tillgå, kan vi dock inte utesluta vare sig en ökning eller minskning av tillgången. Av vad som presenterades i detta kapitel tyder trots allt det mesta på att tillgången ändå varit ganska stabil, åtminstone mellan 1998 och 2000. De minskade antalet anmälda tillverkningsbrott och av tullen beslagtagna mängder sprit under de två senaste åren kan eventuellt tyda på en viss minskad tillgång efter år 2000. Å andra sidan visade CANs skolundersökningar ingen egentlig minskning i andelen pojkar och flickor i årskurs nio som uppfattade det som lätt eller mycket lätt att skaffa svartsprit mellan 1998 och 2001.

Tabell 6.4. Tullens beslag av alkohol 1993-2002 i volymliter och drickbar sprit (40 volymprocent).

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Sprit	62881	178407	80462	480039	393477	507600	393703	605303	337348	349253
Drickbar (40%)	90462	538136	565299	731167	503703	985303	485348	590114
Vin	7850	7002	4855	3975	7108	18300	77024	18231
Starköl	24155	68108	29200	60001	40919	96500	271879	187005	115634	181181

.. inga uppgifter
Källa: Tullverket, 2003

7. Inställningen till svartsprit

Ett av målen med insatserna mot svartsprit var att påverka attityderna till svartsprit i mer negativ riktning. I planeringen av opinionsinsatserna utgick OAS från den vanligaste beskrivningen av sambandet mellan attityder och beteende, nämligen att ändrade attityder (genom bland annat ökad kunskap) leder fram till ändrat beteende. Hur har då inställningen (eller attityden) till svartsprit förändrats över tid?

7.1 Mätningar 1998 och 2000

I tabell 7.1 redovisas svaren på de fyra attitydpåståendena om illegal alkohol som ställdes både 1998, d v s innan insatserna kom igång, och år 2000, insatsperiodens sista år. Eftersom några av dessa påståenden också ställts i andra undersökningar genomförda 2000 och för ett påstående också 2002 (TEMO-M) har vi valt att redovisa svaren även från dessa mätningar.

Överlag är förändringarna över tid små. Beträffande påståendet att det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk och att det bör vara straffbart att köpa hembränt är det möjligt att attityden skärpts något, speciellt under år 2001, d v s det första året utan omfattande opinionsinsatser mot svartsprit. Enligt mätningarna uppgick andelen negativt inställd till att legalisera tillverkning av sprit för bruk till ca 24 procent 1998 (instämmer helt och hållet plus instämmer delvis), 25 procent 2000 men enbart 16 procent 2001 och 18 procent 2002. I en tidigare rapport har vi visat att andelen positivt inställda 1988 uppgick till 19 procent och 1996 till 22 procent (Leifman, m fl, 1999).

Av tabellen framgår också att andelen som anser att det bör vara straffbart att köpa hembränt (som också blev fallet från den 1 januari 2000) ökade från 64 procent positivt inställda 1998 till mellan 68 och 72 procent år 2000. (I två andra undersökningar genomförda av TEMO 1996 och 1998 uppgick andelen i båda fallen till 62 procent).

De två påståendena som rör smuggelsprit – bagatellartad förseelse att smuggla för eget bruk samt straffbart att köpa smuggelsprit – uppvisade än mindre skillnader. Om någon förändring skett så är det snarare så att attityderna blivit aningen mer tillåtande. Liknande små förändringar framkommer både för män och kvinnor och olika åldersgrupper (redovisas ej i tabell).

Både 1998 och 2000 ställdes också ett antal mer handlingsinriktade frågor. Förändringarna i svaren på dessa frågor mellan 1998 och 2000 framgår av tabell 7.2. Även här är det frågan om mycket små förändringar. Men den förändring som kan skönjas pekar dock åt en något mer restriktiv hållning, d v s andelarna som kan tänka sig köpa svartsprit har minskat aningen medan andelarna som inte kan tänka sig köpa har ökat något.

Vidare framkommer både 1998 och 2000 att relationen till säljaren och/eller tillverkaren tycks vara mycket viktig för beslutet att köpa. Ju närmare relation desto större är andelen som uppger att de kan tänka sig köpa svartsprit.

Tabell 7.1. Inställning till svartsprit i åldrarna 16-75 år 1998, 2000 och för första påståendet 2001 och 2002. Procent.

		Instämmer helt och hållet	Instäm- mer delvis	Varken eller	Tar del- vis av- stånd	Tar helt avstånd	Summa
<i>Det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk</i>							
OAS/TEMO	1998	14	10	6	8	63	101 (n=5052)
IB	2000	15	10	9	9	57	100 (n=6020)
TEMO-M	2001	9	7	6	10	68	100 (n=5710)
TEMO-M	2002	9	9	4	11	67	100 (n=5738)
<i>Det är en bagatell- artad förseelse att smuggla sprit för eget bruk</i>							
OAS/TEMO	1998	36	18	7	8	30	99 (n=5047)
IB	2000	37	20	12	9	23	101 (n=6020)
<i>Det bör var straff- bart att köpa hem- bränt</i>							
OAS/TEMO	1998	50	14	8	8	19	99 (n=5048)
IB	2000	51	17	11	7	15	101 (n=6020)
TEMO	2000	54	18	14	6	8	100 (n=1982)
<i>Det bör vara straff- bart att köpa smuggelsprit</i>							
OAS/TEMO	1998	48	15	8	9	21	101 (n=5050)
IB	2000	48	18	12	7	15	101 (n=6020)
TEMO	2000	45	18	18	8	11	100 (n=1982)

Tabell 7.2. Inställning till svartsprit i åldrarna 16-75 år 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

<i>Antag att du skulle bjuda på fest och gästerna förväntar sig att du bjuder på starksprit. Skulle du då kunna tänka dig att köpa en dunk hembränt eller tre-fyra flaskor...</i>	Ja, absolut	Ja, kanske	Nej, troligen inte	Nej, absolut inte	Vet ej
...av en god vän som Du vet har kommit över ett parti insmugglad märkessprit?					
OAS/TEMO-1998	19	18	16	46	1
IB-2000	19	14	14	52	2
...av en bekant som köper hembränt direkt av tillverkaren?					
OAS/TEMO-1998	9	9	12	70	1
IB-2000	9	8	11	71	2
...av en bekant som köpt hembränt eller smuggelsprit via bekantas bekanta?					
OAS/TEMO-1998	4	5	10	80	1
IB-2000	4	4	10	80	1
...direkt av en för Dig känd husbehovsbrännare?					
OAS/TEMO-1998	12	11	7	69	1
IB-2000	11	8	9	70	1
...av en bekant som reser mycket utomlands och som varje gång tar in en liter starksprit lagligt?					
OAS/TEMO-1998	61	15	4	20	1
IB-2000	57	16	5	22	1

Det bör återigen påpekas att köns- och åldersspecifika analyser ger i stort sett samma bild som ovan. I tabellerna 7.3-7.4 redovisas hur inställningen till svartsprit förändrades i tre olika alkoholvanegrupper, för män och kvinnor separat. Återigen rör det sig om små förändringar och detta gäller samtliga alkoholvanegrupper.

De förändringar som kan skönjas var tydligast bland dem som uppgav höga konsumtionsnivåer (Testaren 3 och speciellt Testaren 4-5). Det tycks som om dessa storkonsumenter av alkohol faktiskt uppvisade något större förändringar än övriga grupper. Ett exempel är påståendet att det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk. Bland männen sjönk andelen positivt inställda bland storkonsumenterna från 57 till 50 procent, i övriga tre grupper var förändringarna 2-3 procentenheter. Bland kvinnorna minskade andelen i den allra högsta gruppen (Testaren 4-5) men ökade i den näst högsta gruppen (Testaren 3) från 21 till 30 procent. I de två övriga grupperna var förändringarna

obetydliga. Vidare är åtminstone tendensen den att de högre konsumtionsgrupperna oftare än övriga grupper redovisar förändringar åt det mer restriktiva hållet.

Tabellerna visar vidare, inte oväntat, att inställningen såväl 1998 som 2000 i regel var mer positiv till svartsprit ju mer alkohol man drack. Skillnaderna mellan speciellt de två grupperna med högst alkoholkonsumtion var dock i flera fall liten, speciellt bland männen.

Tidigare analyser av 1998-års undersökning (Leifman, m fl, 1999) visade att respondenternas egen svartspritskonsumtion (senaste 12 månaderna) var av större betydelse för attityderna till svartsprit än respondenternas totala alkoholkonsumtion. (Båda var dock av betydelse.) Detta framkom också i analysen av IB-2000, vilket dock ej redovisas närmare här.

Tabell 7.3. Inställning till svartsprit bland män i åldrarna 16-75 år i olika alkoholvaneogrupper.¹ Andelen som instämmer helt och hållet eller delvis 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

	År	Testaren 1	Testaren 2	Testaren 3	Testaren 4-5	Totalt
Det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk	1998	23	34	40	57	30
	2000	25	37	37	50	32
Det är en bagatellartad förseelse att smugla sprit för eget bruk	1998	49	73	81	80	62
	2000	52	74	84	80	66
Det bör vara straffbart att köpa hembränt	1998	65	57	49	38	59
	2000	68	56	53	40	60
Det bör vara straffbart att köpa smuggelsprit	1998	64	49	42	44	55
	2000	67	56	51	40	59

1) Testaren (cl 40%-ig alkohol per vecka)

1. 0-15 cl alkohol 40 % för män och 0-12 cl alkohol 40 % för kvinnor

2. 16-40 cl alkohol 40 % för män och 13-30 cl alkohol 40 % för kvinnor

3. 41-75 cl alkohol 40 % för män och 31-55 cl alkohol 40 % för kvinnor

4-5. 4: 76-125 cl alkohol 40 % för män och 56-95 cl alkohol 40 % för kvinnor. 5: Minst 126 cl alkohol för män och minst 96 cl alkohol 40 % för kvinnor.

Tabell 7.4. Inställning till svartsprit bland kvinnor i åldrarna 16-75 år i olika alkoholvanegrupper.¹ Andelen som instämmer helt och hållet eller delvis 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

	År	Testaren 1	Testaren 2	Testaren 3	Testaren 4-5	Totalt
Det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk	1998	15	21	21	39	17
	2000	15	22	30	34	18
Det är en bagatellartad förseelse att smugla sprit för eget bruk	1998	39	60	62	63	46
	2000	42	61	70	71	48
Det bör vara straffbart att köpa hembränt	1998	73	64	54	45	69
	2000	78	65	64	54	74
Det bör vara straffbart att köpa smuggelsprit	1998	73	64	58	50	70
	2000	77	68	58	55	73

1) Se tabell 7.3

I tabell 7.5 (män) och tabell 7.6 (kvinnor) återges inställningen till svartsprit bland de som uppgav respektive inte uppgav att de druckit svartsprit 1998 och 2000. De som druckit svartsprit (under de senaste 12 månaderna) uppvisade klart mer tillåtande attityder till svartsprit än de som inte druckit. I de flesta fallen var skillnaderna mellan de två grupperna i storleksordningen 25-30 procentenheter. Vid en jämförelse mellan de två tabellerna framkommer också, inte oväntat, att männen var mer positivt inställda till svartsprit än kvinnorna. I analyser som inte redovisas närmare, visade det sig dessutom att andelen med tillåtande attityd var högre bland yngre än äldre.

Ser vi till förändringarna över tid framkom här, som i övriga analyser, endast små förändringar i attityderna. Detta gäller både de som druckit och de som inte druckit svartsprit. Möjligen var förändringarna lite större bland de som uppgav bruk av svartsprit, men det rör sig sällan om förändringar större än 4-5 procentenheter.

Tabell 7.5. Inställning till svartsprit bland män i åldrarna 16-75 år uppdelat i de som druckit resp. icke druckit hembränt/smuggelsprit under de senaste 12 månaderna (andelen som instämmer helt och hållet eller delvis) 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

	Brukare och icke brukare av svartsprit	Det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk	Det är en bagatellartad förseelse att smugla sprit för eget bruk	Det bör vara straffbart att köpa hembränt	Det bör vara straffbart att köpa smuggelsprit
1998:	Brukare	50	80	43	38
	Icke brukare	20	53	68	64
2000:	Brukare	52	83	43	40
	Icke brukare	24	59	67	67

Tabell 7.6. Inställning till svartsprit bland kvinnor i åldrarna 16-75 år uppdelat i de som druckit resp. icke druckit hembränt/smuggelsprit under de senaste 12 månaderna (andelen som instämmer helt och hållet eller delvis) 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

	Brukare och icke brukare av svartsprit	Det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk	Det är en bagatellartad förseelse att smugla sprit för eget bruk	Det bör vara straffbart att köpa hembränt	Det bör vara straffbart att köpa smuggelsprit
1998:	Brukare	37	69	46	47
	Icke brukare	14	41	73	74
2000:	Brukare	36	69	49	50
	Icke brukare	16	45	77	76

7.2 Mätningar varannan eller var tredje månad nov 1998 - nov 2000

Under perioden november 1998 till november 2000 genomförde frågeinstitutet MOA mätningar av inställningen till och bruket av svartsprit i den vuxna befolkningen i åldrarna 16-64 år. Mätningarna genomfördes fram till maj 1999 varannan månad och därefter var tredje månad. Vid varje tillfälle genomfördes telefonintervjuer av 500 slumpmässigt valda personer. Totalt genomfördes 10 mätningar. Flertalet frågor och påståenden ställdes under samtliga 10 mätningar. Vissa togs emellertid bort efter några mätningar och andra tillkom över tid. Här ges en kortfattad sammanfattning av de mest övergripande och i detta sammanhang mest relevanta resultaten. Svaren på samtliga frågor redovisas i figurerna 7.1-7.2.

Totalt ställdes nio attitydpåståenden (dock inte alla nio i alla mätningar) (se figur 7.1). På det stora hela visade det sig att förändringarna över tid var relativt små. De förändringar som kunde noteras var dock nästan uteslutande i riktning mot en mer negativ inställning till svartsprit. För majoriteten av frågorna visade sig inställningen ha varit som mest positiv i maj eller augusti 1999. Andelen positivt inställda ökade alltså från november 1998 till maj och augusti 1999. Därefter har attityderna långsamt vänt åt det mer negativa hållet och den mest restriktiva hållningen framkom vid den sista mätningen, alltså i november år 2000. Exempelvis svarade 36 procent av de tillfrågade i november 1998 att de instämmer helt eller delvis i påståendet att det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk. I maj 1999 var andelen också 36 procent för att långsamt minska till 25 procent i november 2000.

Det är viktigt att påpeka att för flertalet påståenden innebar en förändring i andelen negativt inställda också en ungefär lika stor motsatt förändring i andelen positivt inställda. Med andra ord betyder det att när andelen negativt inställda minskade så ökade samtidigt andelen positivt inställda med ungefär lika mycket.

Ett av påståendena gällde inställningen till kriminalisering av köp av hembränt. (Kriminalisering av innehav och köp av hembränt trädde i kraft den 1 januari 2000.) Mätningarna visade att andelen som instämmer helt eller delvis i påståendet att det bör vara straffbart sjönk från november 1998 till maj 1999 (från 61 till 56 procent) för att i de två nästkommande mätningarna (augusti och november 1999) öka. Därefter låg nivån tämligen still för att öka något i november 2000 då andelen positivt inställda uppgick till 67 procent. Någon speciell förändring i anslutning till kriminaliseringen kan inte avläsas. (Andelen positivt inställda låg några procentenheter lägre i februari 2000 jämfört med november 1999).

Denna trend framkommer också i figur 7.2 som bland annat visar på trenden i det svartspritindex som skapades utifrån fem av påståendena. Dessa fem avsåg attityderna till egen tillverkning och till köp eller försäljning av hembränt eller smuggelsprit och ställdes under samtliga tio mätningar (övriga påståenden avsåg snarare kunskapen om svartsprit än inställning till densamma):

- det bör vara lagligt att tillverka sprit för eget bruk
- det är en bagatellartad förseelse att smugla sprit för eget bruk
- det bör vara straffbart att köpa hembränt
- det är ett allvarligt brott att sälja hembränt eller smuggelsprit till vuxna
- det är en bagatellartad förseelse att tillverka sprit för eget bruk

För dessa fem påståenden bildades ett enkelt additivt index. Poängen kan alltså variera från lägst 5 till högst 25: ju högre poäng desto mer positiv är inställningen till svartsprit. Tjugofem poäng är således den mest positiva inställningen en person kan uppvisa, vilket inträffar om personen uppger det mest positiva svarsalternativet till svartsprit för varje enskilt påstående. Fem poäng uttrycker på motsvarande sätt den allra mest negativa inställningen till svartsprit.

I den första mätningen, november 1998, uppgick den genomsnittliga totalpoängen till drygt 14 (ca 2,9 poäng i genomsnitt per påstående). Poängen sjönk sedan något för att därefter i maj och augusti 1999 nå sina högsta värden (14,4-14,5 poäng). Den lägsta poängen framkom vid den sista mätningen i november 2000 med ett värde på drygt 12,6 (2,5 i genomsnitt per påstående).

Ett liknande index skapades av de fyra mer handlingsinriktade frågorna som ställdes i samtliga 10 mätningar (se figur 7.2.) (ställdes även i OAS/TEMO-1998 och i IB-2000), nämligen:

Anta att du skulle bjuda på fest och gästerna förväntar sig att du bjuder på starksprit. Skulle du då kunna tänka dig att köpa en dunk hembränt eller tre-fyra flaskor...

- av en god vän som Du vet har kommit över ett parti insmugglad märkes-sprit?
- av en bekant som köper hembränt direkt av tillverkaren
- av en bekant som köpt hembränt eller smuggelsprit via bekantas bekanta?
- direkt av en för Dig känd husbehovsbrännare?

Även för detta index var graden av poängsättning från 1 till 5 på de enskilda påståendena. Den mest tillåtande inställningen har således den person som säger ”ja, absolut” på samtliga fyra. Den personen får totalpoängen 20. Svarar man ”nej, absolut inte” på samtliga fyra erhåller man istället den lägsta möjliga poängen, nämligen 4.

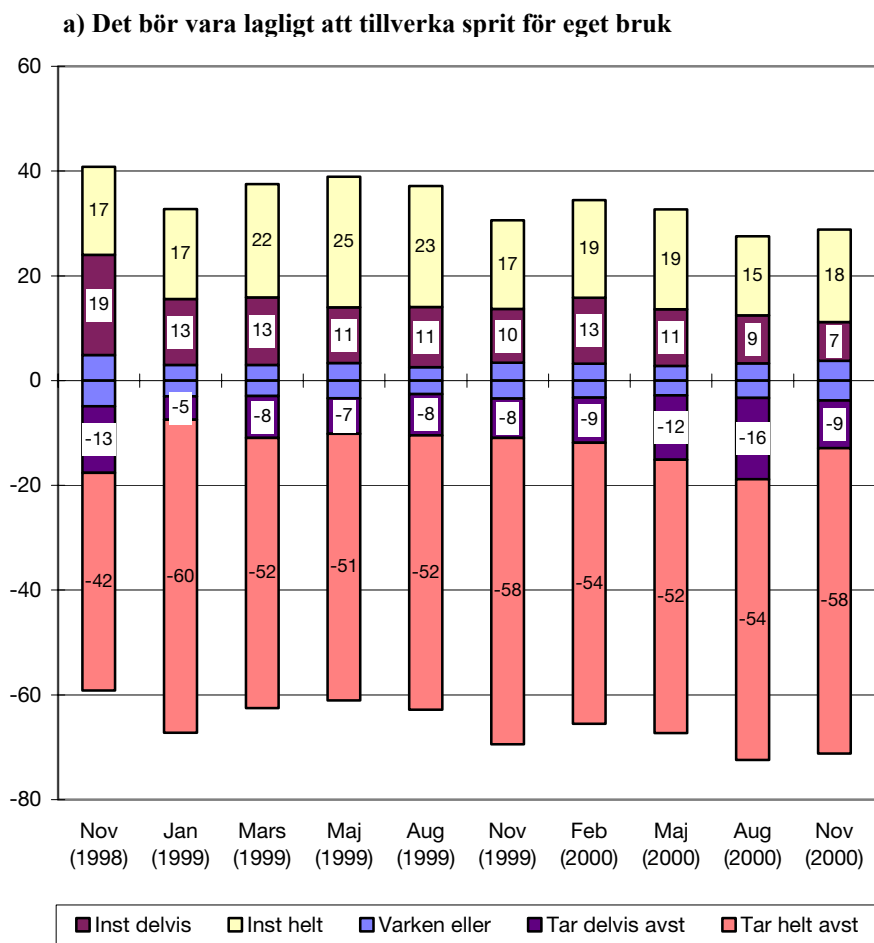
Även detta index visar att det rörde sig om små förändringar över den aktuella tvåårsperioden, men att inställningen var något mer negativ till svartsprit i slutet av tidsperioden än i början, och speciellt jämfört med i mars-augusti 1999.

Ser vi till de enskilda frågorna visade det sig att inte någon av dessa fyra uppvisade någon ökning av andelen tänkbara köpare i slutet av mätperioden jämfört med början perioden. För två av frågorna var andelen tänkbara köpare som lägst i den sist genomförda mätningen (november 2000). För ytterligare ett framkom den lägsta andelen i november 1999, följt av november 2000. Den fjärde frågan uppvisade den lägsta andelen möjliga köpare redan januari 1999.

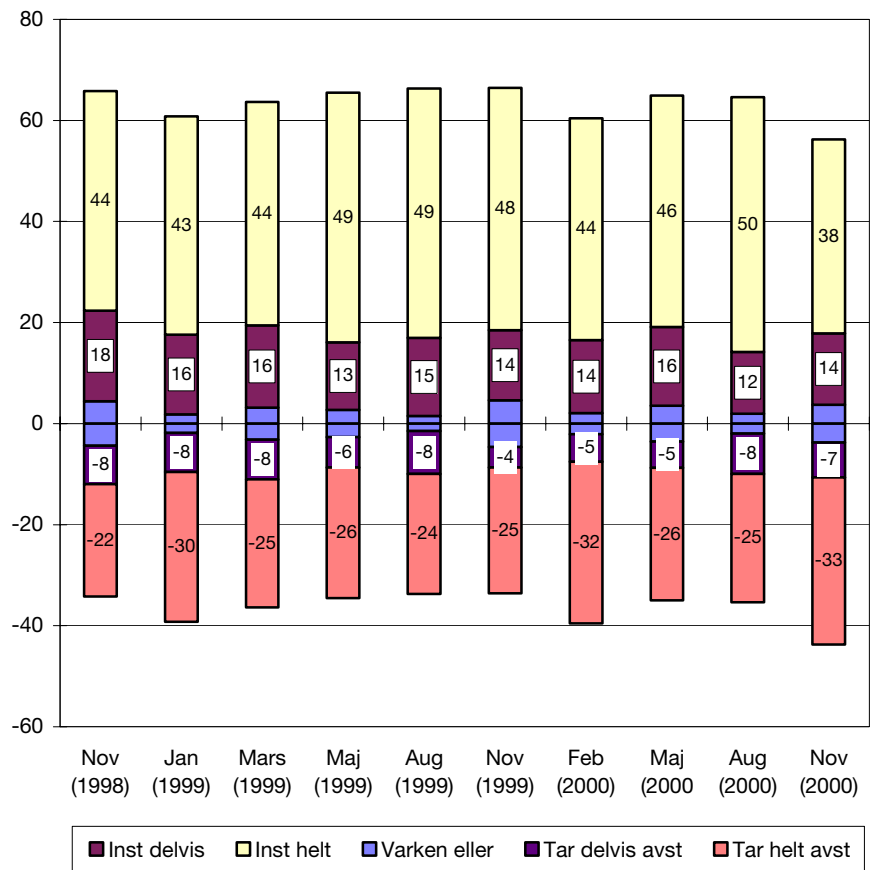
Såsom framkom av indexutvecklingen visade sig maj och augusti år 1999 vara de två mättillfällen med den mest tillåtande inställningen i flera av frågorna. Om man överhuvudtaget kan tala om något gemensamt mönster för frågorna så skulle det i så fall bestå av en viss ökning av andelen tänkbara köpare fram till maj eller augusti 1999 (d v s en mer tillåtande inställning) och därefter en viss minskning av andelen tänkbara köpare (med andra ord en mer negativ hållning till svartsprit).

Sammanfattningsvis visar detta kapitel att attitydförändringarna under perioden 1998 till 2000 (2001) var små, men att de små förändringar som ägde rum i regel innebar en något mer negativ hållning mot svartsprit 2000 jämfört med 1998. Detta blev som mest tydligt i trenderna i de två svartspritsindex som bildades av de attitydpåståenden som ställdes i de varannan eller var tredje månad återkommande mätningarna under perioden november 1998 till november 2000.

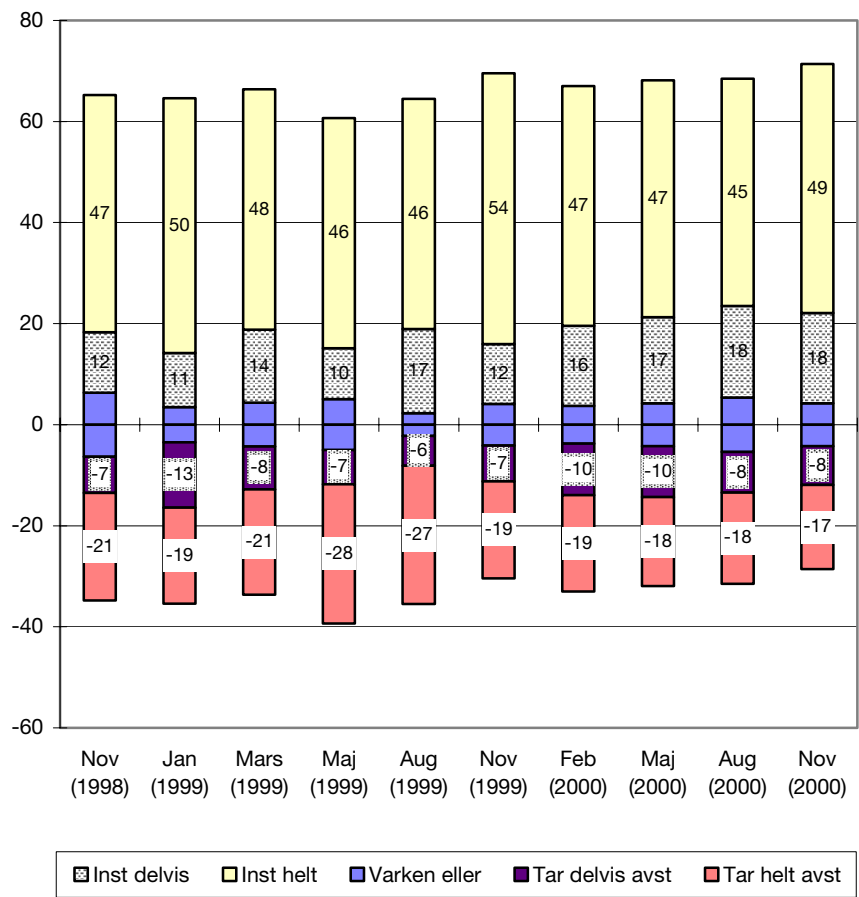
Figur 7.1 a-i. Inställningen till olika påståenden om svartsprit i åldrarna 16-64 år. MOA, nov 1998–nov 2000 (vissa av påståendena ställdes inte under de senaste mättillfällena). (N=500 per mättillfälle). (Andelar över 0 = positivt inställda till påståendet [instämmer delvis, helt]; andelar under 0 [med minustecken] = negativt inställda till påståendet [tar delvis och helt avstånd]. Procent.

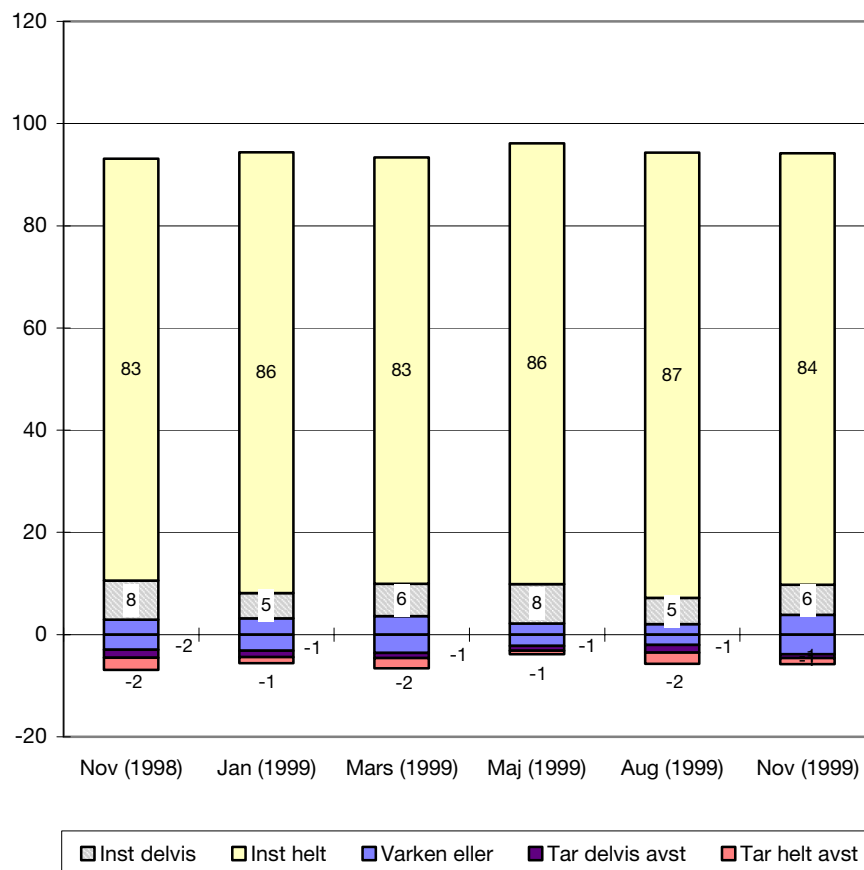
b) Det är en bagatellartad förseelse att smugla sprit för eget bruk

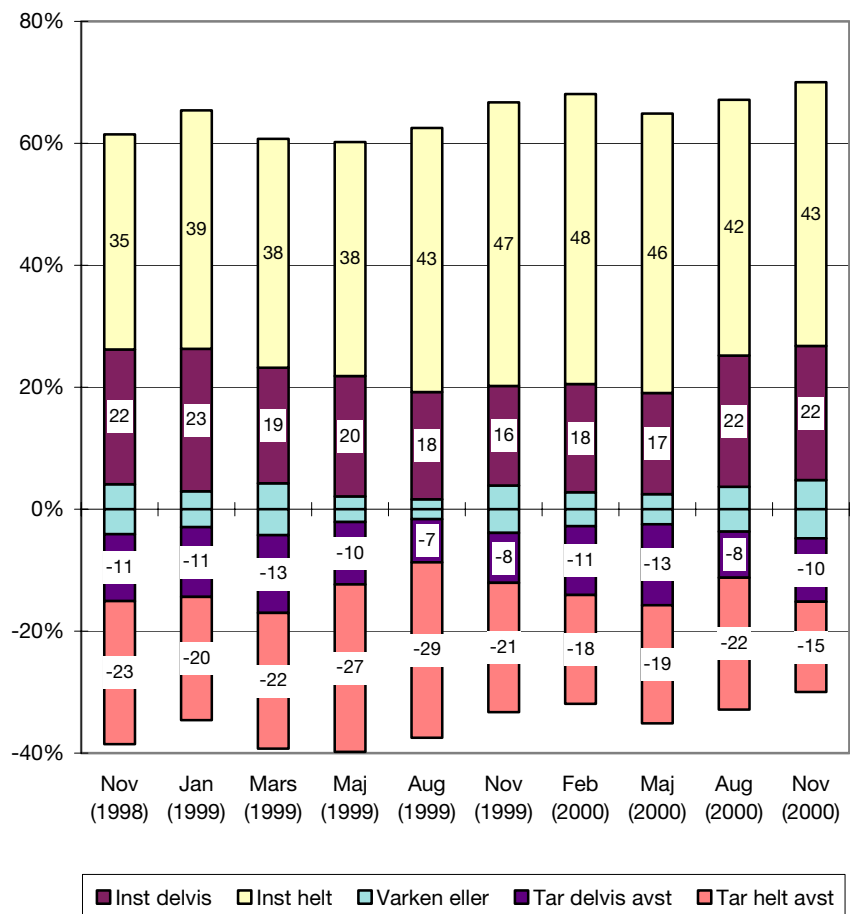
c) Det bör vara straffbart att köpa hembränt

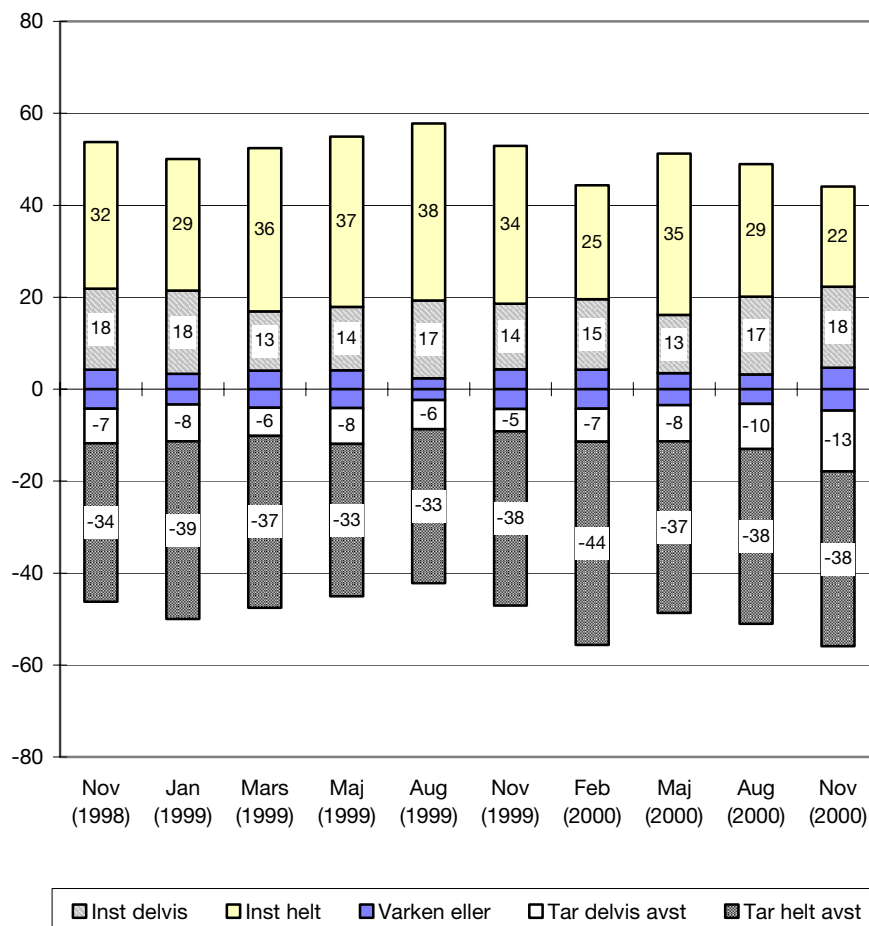
d) Ett stort problem med hembränning och smuggelsprit är att det är lätt för ungdomar att få tag på

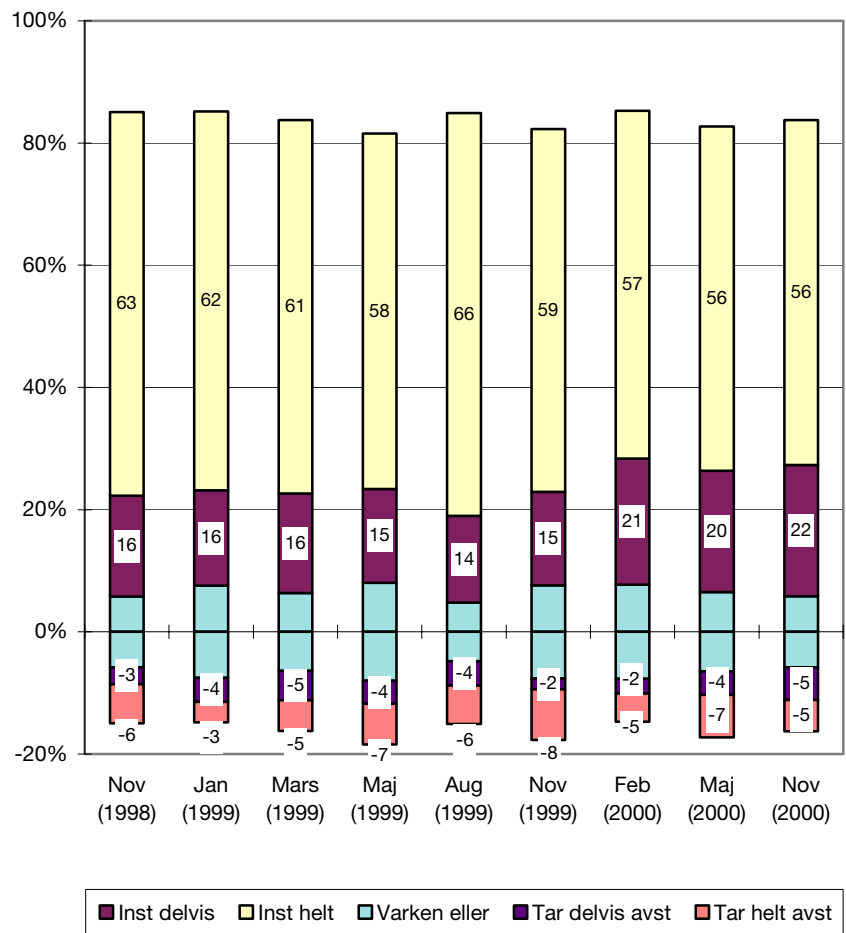
e) Det är ett allvarligt brott att sälja hembränt eller smuggelsprit till vuxna

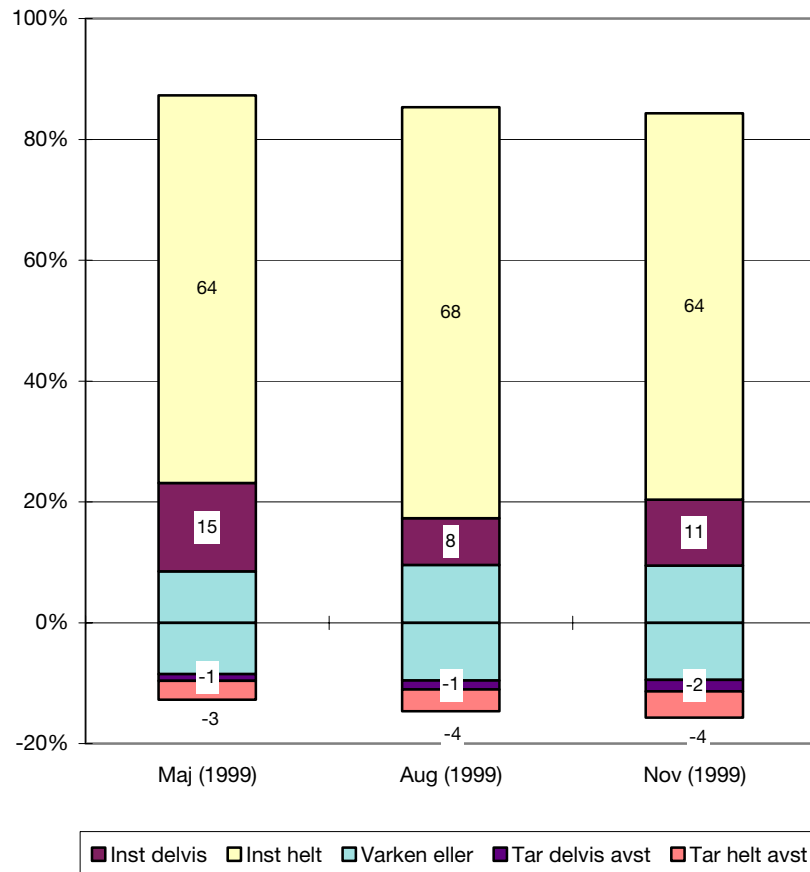
f) Det är en bagatellartad förseelse att tillverka sprit för eget bruk

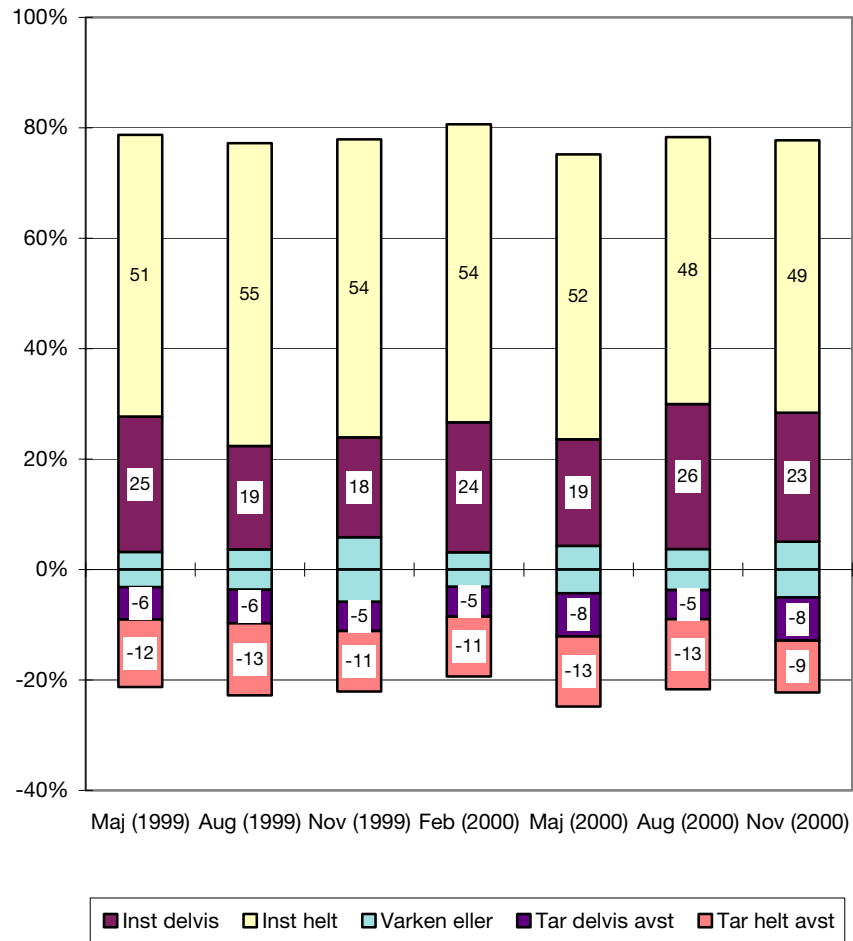
g) Ett stort problem med hembränning och smuggelsprit är kopplingen till organiserad brottslighet

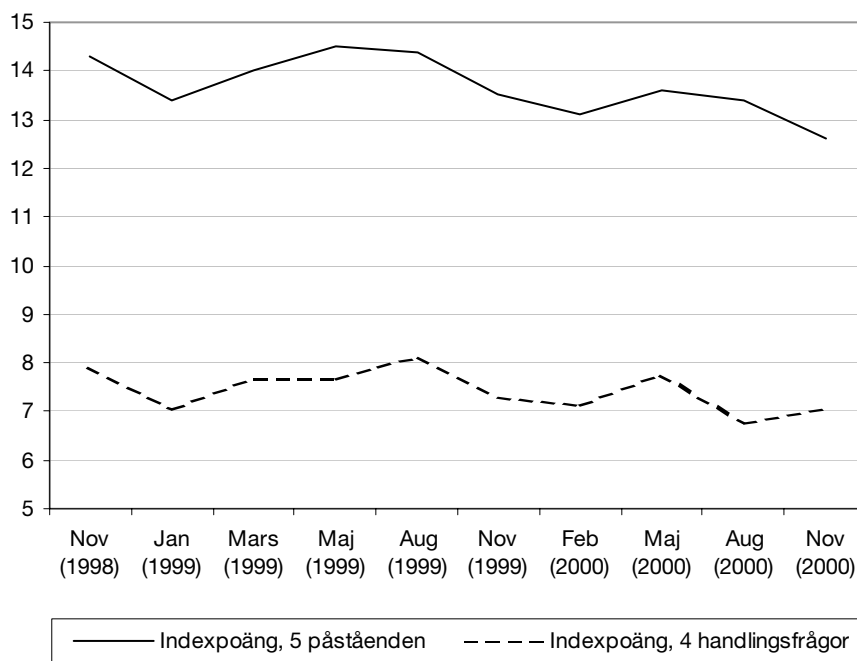
h) Den storskaliga spritsmugglingen har ökat kraftigt i Sverige under senare år

i) Om hembränningen och smugglingen ökar kommer många unga människor att få alkoholproblem och bli utslagna

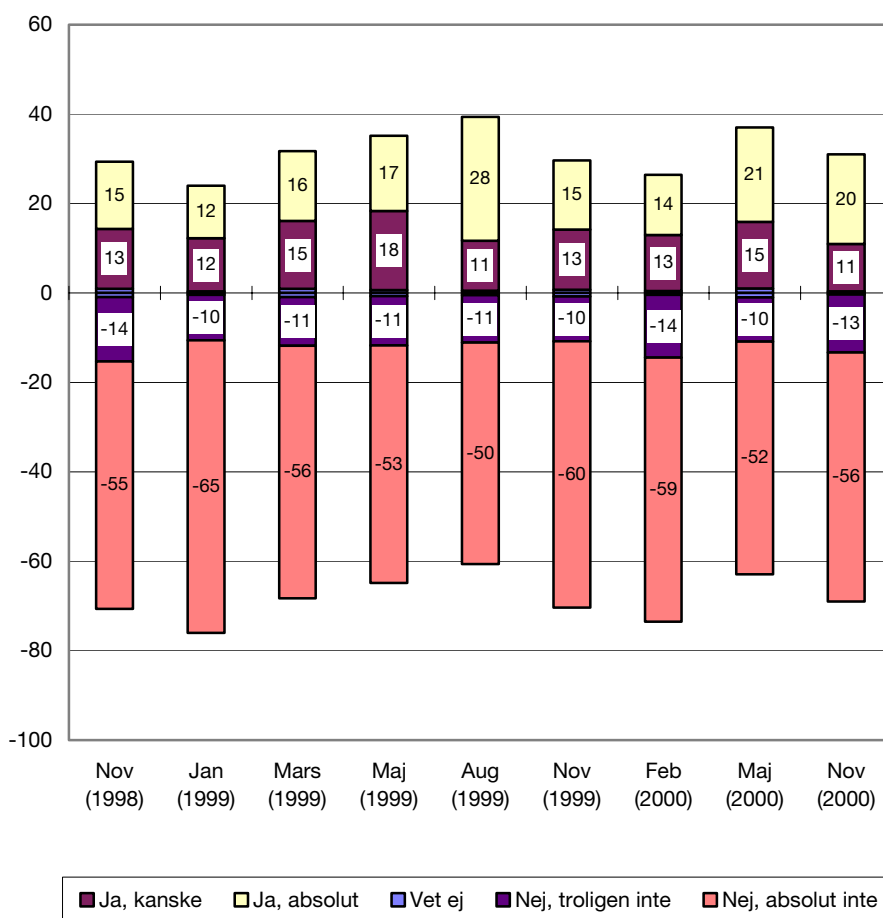
Figur 7.2. Utvecklingen av två index över inställningen till svartsprit enligt mätningar genomförda av MOA från november 1998 till november 2000.

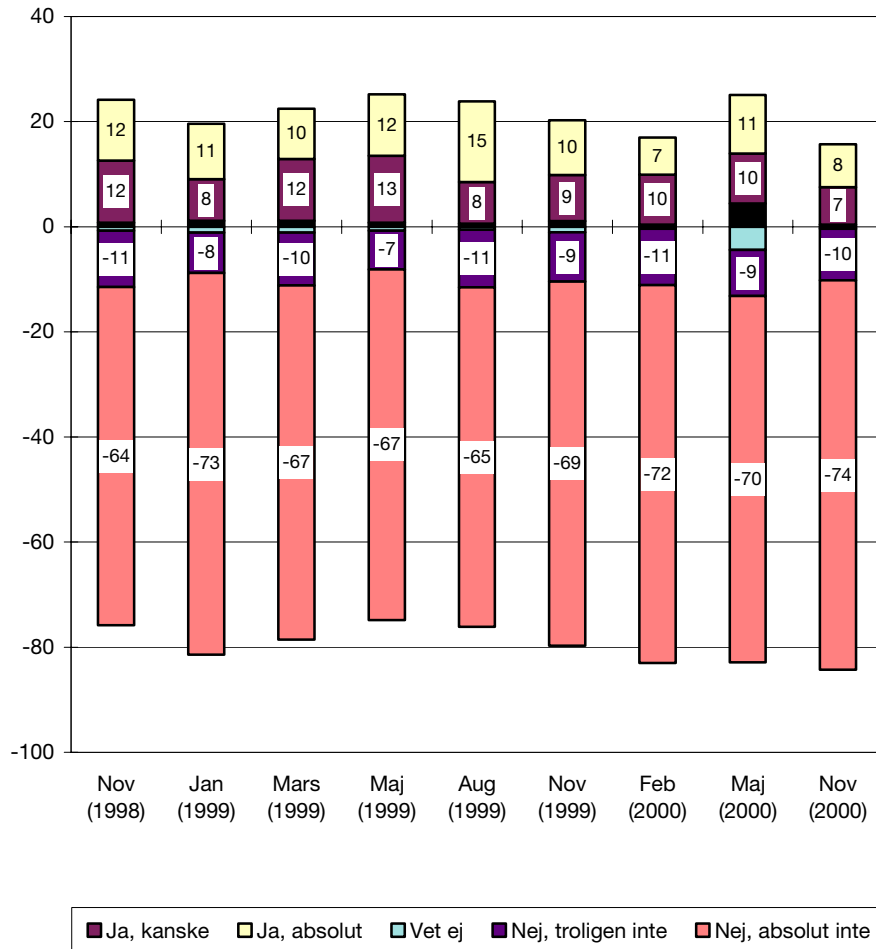
Figur 7.3 a-e. Inställningen till olika handlingsorienterade frågor rörande svart-sprit i åldrarna 16-64 år. MOA, november 1998 – november 2000 (vissa av påståendena ställdes inte under de senaste mättillfällena). (N=500 per mättillfälle). (Andelar över 0 = Ja, kanske, Ja, absolut; andelar under 0 [med minustecken] = Nej, kanske, nej absolut inte.)

Samtliga frågealternativ började med följande mening: *Antag att Du skall bjuda på en fest och gästerna väntar sig att Du bjuder på ett eller flera glas starksprit. Skulle Du kunna tänka Dig att köpa en dunk eller tre-fyra flaskor...*

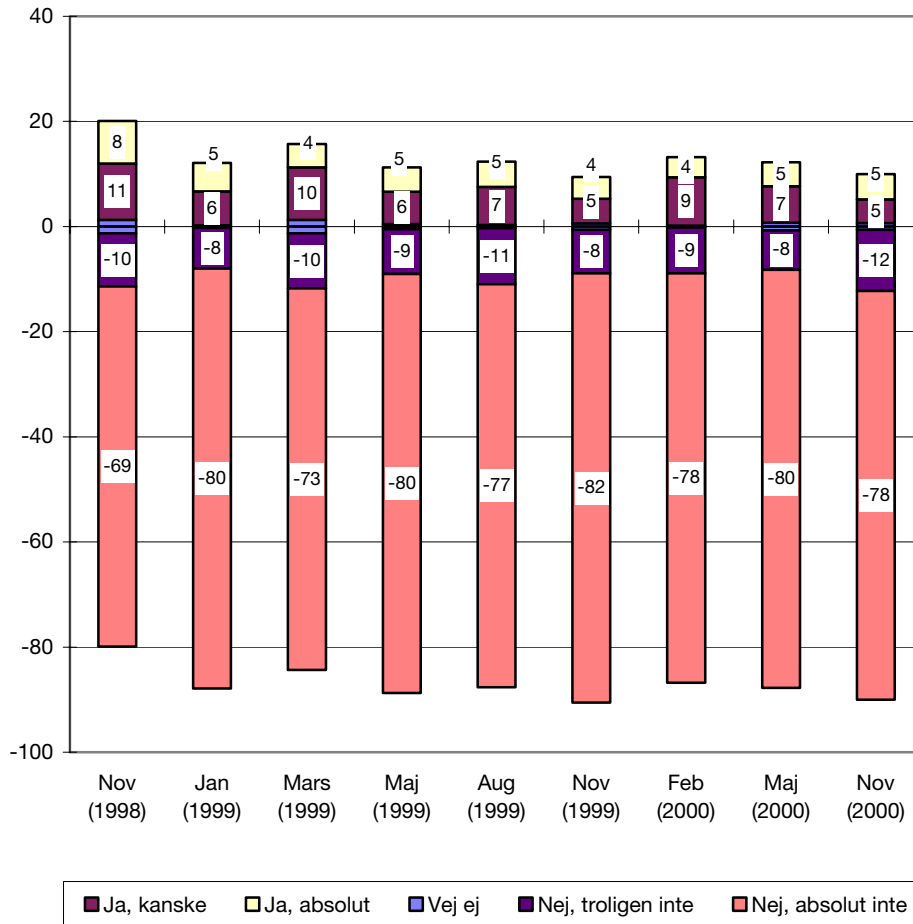
a) av en god vän som du vet har kommit över ett parti insmugglad märkessprit

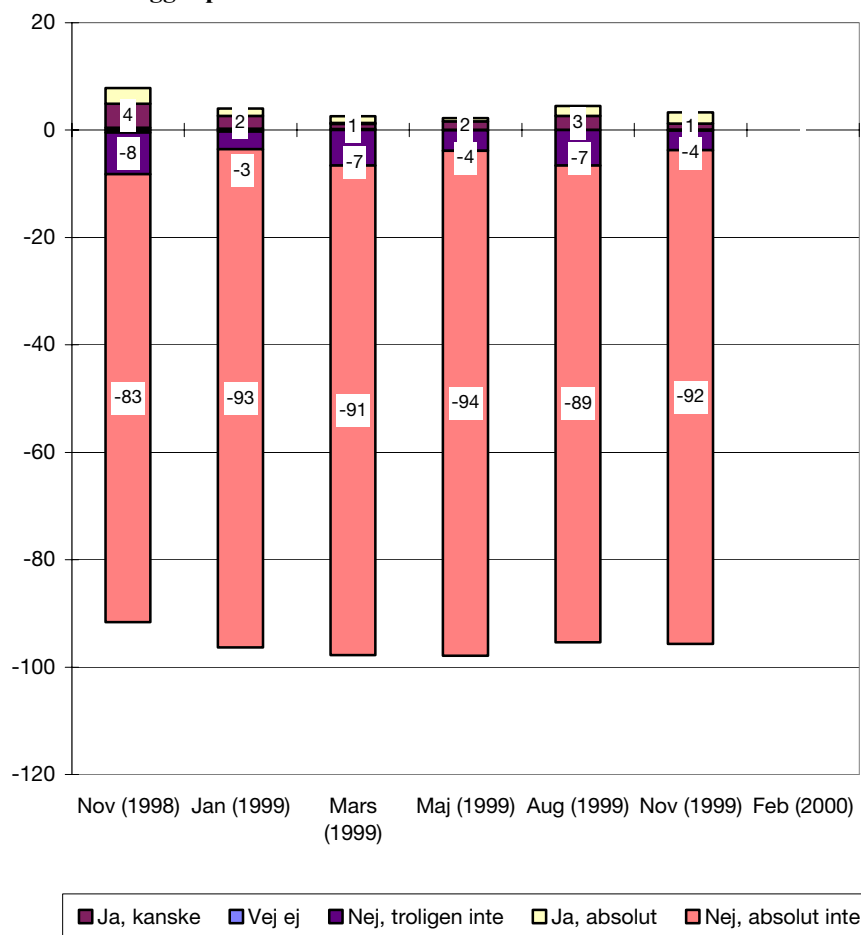
b) av en bekant som köper hembränt direkt av tillverkaren?

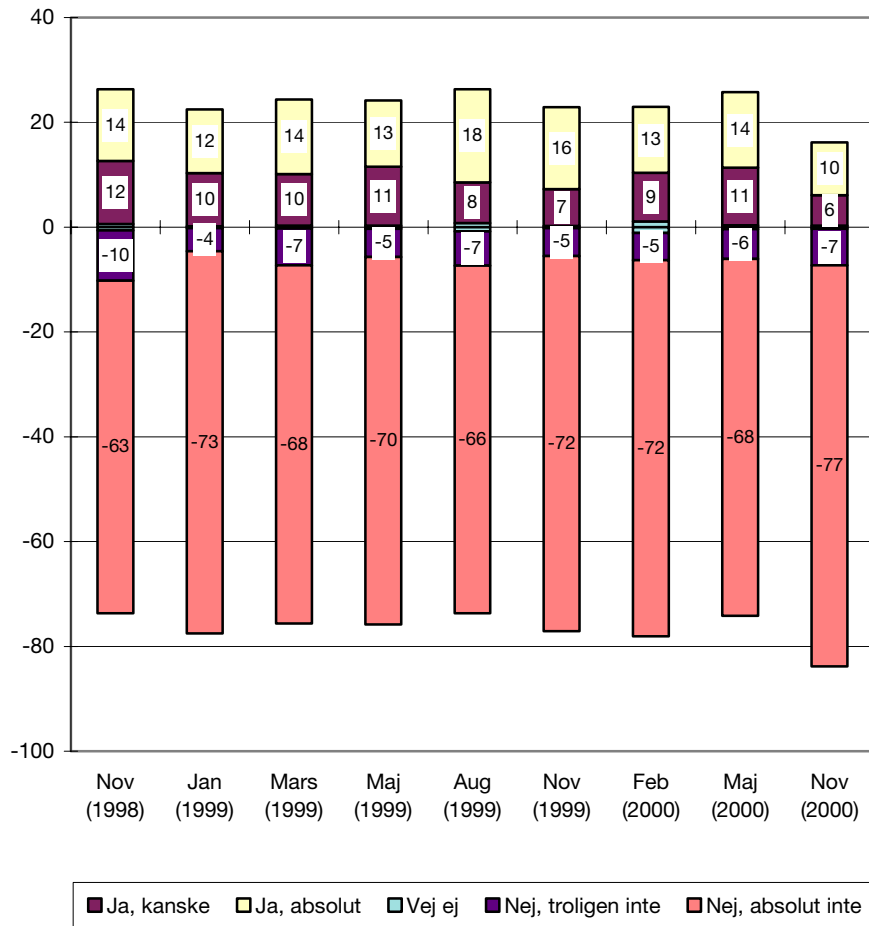
c) av en bekant som köper hembränt eller smuggelsprit via bekantas bekanta?

d) av en främmande person som du hört säljer hembränt eller smuggelsprit?

e) direkt av en för dig känd husbehovsbrännare?

8. Svartspritsvanor

Svenska folkets bruk av svartsprit har varit föremål för flera frågeundersökningar under de senaste åren. Sammantaget ger dessa undersökningar en relativt god bild av de förändringar som ägt rum under de senare åren, både avseende andelen svenskar som uppger att de druckit svartsprit och hur mycket svartsprit som konsumerats. Delar av de resultat som redovisas nedan har presenterats i en tidigare rapport från KAMEL-gruppen (Leifman, m fl, 2000).

8.1. Konsumtion av svartsprit

Förändringar 1998- 2000

Det bör poängteras att i samtliga tabeller i detta kapitel, förutom i tabell 8.12, har vi inte tagit hänsyn till att konsumtionen av svartsprit är speciellt omfattande bland problemdrickare (alkoholister, alkoholmissbrukare) samt att en stor andel av dem inte deltar i traditionella frågeundersökningar (ca 70 % enligt KALK-studien). Vi har därför inte räknat upp svartspritskonsumtionen bland dem som dricker allra mest. Problemdrickarna är således underrepresenterade i undersökningarna nedan och de volymmått och andelar konsumenter som presenteras ligger således lägre än de faktiska. Men eftersom så är fallet för samtliga undersökningar som redovisas, samt att vi här är mest intresserade av förändringar över tid, så är det i detta sammanhang av mindre betydelse.

Andelen av den vuxna befolkningen som uppgav att de druckit svartsprit 1998 och 2000 framgår av tabell 8.1. För både män och kvinnor sjönk andelarna såväl under de senaste 2 som under de senaste 12 månaderna. Totalt sett var det 26 procent som uppgav konsumtion under senaste 12 månaderna 1998 och två år senare 20 procent. Minskningarna är statistiskt säkerställda. Den lägre andelen svartspritskonsumenter år 2000 än år 1998 framkom i samtliga åldersgrupper upp till 40-49-åringarna (se tabell 8.2). I de äldre åldersgrupperna, 50-59 år och uppåt, är förändringarna små, men å andra sidan är bruket av svartsprit mycket mindre utbrett i dessa åldrar.

Tabell 8.1. Andel som uppger bruk av hembränt eller smuggelsprit (svartsprit) uppdelat på män och kvinnor i åldrarna 16-75 år 1998 (OAS/TEMO) och år 2000 (IB).

	Män		Kvinnor		Totalt	
	Senaste 12 mån	Senaste 2 mån	Senaste 12 mån	Senaste 2 mån	Senaste 12 mån	Senaste 2 mån
1998 (OAS/TEMO) (n=4908)	36	18	16	6	26	12
2000 (IB) (n=5870)	29	14	11	4	20	9

Alla förändringar är statistiskt signifikanta på 5%-nivån

Tabell 8.2. Andel som uppger bruk av hembränt eller smuggelsprit (svartsprit) under de senaste 12 månaderna uppdelat på män och kvinnor i olika åldersgrupper år 1998 (OAS/TEMO) och år 2000 (IB)

Åldrar	Män				Kvinnor			
	Antal intervjuade		Andel som uppger bruk		Antal intervjuade		Andel som uppger bruk	
	OAS/TEMO-1998	IB-2000	OAS/TEMO-1998 %	IB-2000 %	OAS/TEMO-1998	IB-2000	OAS/TEMO-1998 %	IB-2000 %
16-19	415	311	36	27*	518	371	29	24
20-24	510	1035	62	46*	520	1043	34	26*
25-29	167	159	53	44*	204	190	28	21*
30-39	366	356	46	38*	368	396	17	11*
40-49	259	268	37	28*	348	357	15	9*
50-59	260	263	20	21	300	386	9	9
60-69	205	211	18	12*	220	280	3	3
70-75	111	92	9	7	122	145	2	3
Totalt	2293	2695	36	29*	2600	3168	16	11*

* Förändringarna från 1998 till 2000 är statistiskt signifikanta på 5 %-nivån

Under perioden mars 1999 till november 2000 genomförde opinionsinstitutet MOA sju mätningar med 500 intervjuer i varje med frågor om bruk av svartsprit. Av tabell 8.3 framgår att drygt 30 procent av de tillfrågade (16-64-åringar) under mätningarna i mars-augusti 1999 uppgav att de druckit svartsprit under de senaste 12 månaderna. Motsvarande andel för de senaste 2 månaderna var drygt 13 procent (17 procent i augusti 1999). I november 1999 minskade andelarna till 24 respektive 9 procent. Dessa lägre andelar har, med

undantag av maj 2000, kvarstått sedan dess. Sammantaget ligger andelarna år 2000 på ca 25 respektive 11 procent, att jämföras med 29 respektive 13 procent under hela 1999. De lägre andelarna svartspritskonsumenter under de senaste 12 månaderna första halvåret, andra halvåret samt under hela år 2000 jämfört samma perioder år 1999 var statistiskt signifikanta. Detta framkom också vid analyser av män och kvinnor separat. Beträffande andelen som druckit svartsprit under de senaste 2 månaderna visade sig dock ingen av minskningarna mellan 1999 och 2000 vara statistiskt signifikant.

I motsats till analyserna av OAS/TEMO-1998 och IB-2000 ovan framkom i MOA minskningar i andelen svartspritskonsumenter inte bara bland de under 50 år utan även i åldersgruppen 50 år och äldre (se tabell 8.4). Enligt MOA svarade 40 procent av 16-29-åringarna och 33 procent av 30-39-åringarna i mätningarna genomförda under 1999 att de druckit svartsprit under senaste 12 månaderna. Motsvarande andelar för år 2000 var 35 respektive 24 procent. Nedgången för den yngre gruppen var dock inte statistiskt signifikant. Det samma gäller också minskningen i åldersgruppen 40-49 år.

Tabell 8.3. Andel som uppger att de druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 respektive 2 månaderna bland män och kvinnor i åldrarna 16-64 år. MOA 1999-2000.

Mät- till- fälle	Män (n=1741)			Kvinnor (n=1302)			Totalt (n=2541)		
	n	% sen. 12 mån	% sen. 2 mån	n	% sen. 12 mån	% sen. 2 mån	n	% sen. 12 mån	% sen. 2 mån
Mars 1999	232	42	20	291	19	5	523	31	13
Maj 1999	257	42	21	251	16	5	508	30	13
Aug 1999	257	44	25	250	18	8	507	31	17
Nov 1999	253	32	13	252	15	5	505	24	9
Feb 2000	242	35	16	262	15	5	504	24	10
Maj 2000	249	41	23	254	15	5	503	28	14
Aug 2000	251	36	17	251	11	4	502	23	10
Nov 2000	248	31	15	247	13	8	495	22	11

Andelen brukare senaste 12 månaderna: skillnaderna mellan 1:a halvåret 1999 och 2000, 2:a halvåret 1999 och 2000 samt helåret 1999 och 2000 är statistiskt signifikanta på 5% nivån (ANOVA), både totalt samt i könsspecifika analyser.

För andelen brukare senaste 2 månaderna totalt och för män och kvinnor separat finns inga signifikanta skillnader mellan 1999 och 2000, varken på helår eller halvår.

Tabell 8.4. Andel som säger att de druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 månaderna i åldrarna 16-64 år. MOA 1999-2000.

Måttillfälle	Åldersgrupper				Totalt
	20-29	30-39	40-49	50-64	
1999:					
Mars (n=485)	40	35	26	21	31
Maj (n=463)	42	31	24	20	30
Augusti (n=479)	47	31	33	16	31
November (n=476)	33	36	14	12	24
Totalt (n=1903)	40	33	27	17	29
2000:					
Februari (n=472)	34	29	26	10	24
Maj (n=468)	40	25	30	16	28
Augusti (n=466)	32	22	29	12	23
November (n=475)	36	20	23	7	22
Totalt (n=1881)	35	24*	24	11*	24*

* Statistiskt signifikanta skillnader (5%-nivån) mellan år 2000 och år 1999.

Det har således framkommit att en nedgång av andelen svartspritskonsumenter ägt rum både bland män och kvinnor och i samtliga åldersgrupper, åtminstone till och med gruppen 40-49 år. Ytterligare två variabler kommer här att studeras närmare, nämligen riksdelar (Götaland, Svealand och Norrland) och alkoholvanegrupper (Testaren 1, 2, 3 och 4-5). Som ovan är fokus på förändringar mellan 1988 och 2000.

Tabell 8.5 visar förändringar i de tre riksdelarna. Nedgången har ägt rum i samtliga tre riksdelar och är i alla tre fallen att betrakta som statistiskt signifikanta. Nedgången visade sig vara något svagare i Götaland än i Svealand och Norrland.

Tabell 8.5 Andel som druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 månaderna i olika riksdelar 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB).

Län	1998		2000		Skillnad 1998-2000, i procent
	n	% som uppger bruk	n	% som uppger bruk	
Götaland	2370	27	2890	22	-19*
Svealand	1609	24	2068	17	-29*
Norrland	675	29	831	20	-31*
Riksdelsgenomsnitt		27		20	-26*

* Statistiskt säkerställda skillnader på 5%-nivån.

Tabell 8.6. Andel som uppger att de druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 månaderna 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB) i olika sysselsättningsgrupper för män och kvinnor i yrkesaktiv ålder (20-64 år, undantaget ålderspensionär). Procent.

	Män		Kvinnor	
	1998	2000	1998	2000
Egen företagare	36	30	14	11
Offentligt anst tjänsteman	30	24	14	10
Privatanställd tjänsteman	32	27	18	9*
Offentligt anställd arbetare	44	37	16	14
Privatanställd arbetare	49	40*	20	11*
Studerande	50	41	29	18*
Arbetslös	43	37	19	17
Ålderspensionär	11	9	1	4*
Sjuk- eller förtidspensionär	28	27	5	5
Totalt (20-64 åringar)	40	32*	18	12*

* Statistiskt signifikanta skillnader (5%-nivån) mellan år 2000 och år 1998.

I båda undersökningarna ställdes frågor om sysselsättning, inklusive arbetslöshet, sjuk-förtids- och ålderspensionär. Andel svartspritskonsumenter under de senaste 12 månaderna 1998 och 2000 redovisas i tabell 8.6. Här är inte fokus på skillnader mellan olika grupper varken 1998 eller 2000 utan på om de olika grupperna uppvisar liknande förändringar mellan 1998 och 2000. Samtliga yrkesgrupper uppvisar minskningar i andelen 12-månaderskonsumenter av svartsprit, flertalet är dock inte statistiskt säkerställda. Två grupper utanför arbetsmarknaden – de båda pensionärsgrupperna – uppvisar minst förändringar. Även de arbetslösa redovisar mindre nedgångar än genomsnittet, så även gruppen ”egen företagare”.

I MOA-undersökningarna ställdes frågor om senast genomförda utbildning och om månadsinkomst. Hur andelen svartspritskonsumenter under de senaste 2 respektive 12-månaderna förändrades mellan 1999 och 2000 i olika utbildnings- och inkomstgrupper redovisas i tabellerna 8.7-8.8.

Förändringarna i andelen 12-månaderskonsumenter av svartsprit mellan 1999 och 2000 är statistiskt säkerställda både för män och kvinnor men däremot endast i få av de olika utbildnings- och inkomstgrupperna. Samtliga utbildnings- och inkomstgrupper uppvisade dock nedgångar mellan 1999 och 2000. Förändringarna i andelen 2-månaderskonsumenter är mindre och utan undantag icke statistiskt signifikanta. Det är dock utifrån tabellerna 8.7-8.8 inte möjligt att urskilja något tydligt samband mellan förändring i andelen brukare och olika inkomst-/utbildningsgrupper. Däremot är andelen svartspritskonsumenter klart lägre i den högsta utbildnings- och inkomstgruppen, både 1998 och 2000 såväl bland män som bland kvinnor.

Tabell 8.7. Andel som uppger att de druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 och senaste 2 månaderna 1999 och 2000 i olika utbildningsgrupper för män och kvinnor i åldrarna 20-64 år. Procent.

	Män					Kvinnor				
	Grundskola eller motsv	Gymnasium	Högskola/ universitet	Annan utbildn	Totalt	Grundskola eller motsv	Gymnasium	Högskola/ universitet	Annan utbildn	Totalt
Senaste 12 mån										
1999	42	48	28	41	40	18	23	10	18	17
2000	36	45	24	34	35*	14	16*	10	13	12*
Senaste 2 mån										
1999	23	24	12	20	20	3	8	3	7	6
2000	18	25	11	15	18	4	7	5	5	5

* Statistiskt signifikanta skillnader (5%-nivån) mellan år 2000 och år 1999.

Tabell 8.8. Andel som uppger att de druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 och senaste 2 månaderna 1999 och 2000 i olika inkomstgrupper för män och kvinnor i åldrarna 20-64 år. Procent.

	Män					Kvinnor				
	0-10 000	10 001-15 000	15 001-25 000	25 001 eller mer	Totalt	0-10 000	10 001-15 000	15 001 eller mer	Totalt	
Senaste 12 mån										
1999	46	40	44	29	42	15	23	13	17	
2000	40	28*	40	25	36*	13	14*	11	13*	
Senaste 2 mån										
1999	24	21	21	16	21	8	7	4	6	
2000	25	14	19	10	18	6	8	4	6	

* Statistiskt signifikanta skillnader (5%-nivån) mellan år 2000 och år 1999.

Tabell 8.9. Andel som uppger bruk av svartsprit under de senaste 12 månaderna i åldrarna 16-75 år i olika alkoholvanegrupper¹ för män och kvinnor 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

	År	Testaren 1	Testaren 2	Testaren 3	Testaren 4-5	Totalt
Män	1998	19	45	61	77	36
	2000	13	36	48	63	29
Kvinnor	1998	10	27	36	49	16
	2000	6	21	25	44	11

1) Se fotnot under tabell 7.3

Alla skillnader 1998-2000 är statistiskt signifikanta på 5 %-nivån förutom Testaren 4-5 för kvinnorna.

Män: 1998: Testaren 1 (T1) 48 % av samtliga, T2: 35 %, T3: 12 %, T4-5: 4 %.

2000: T1: 45 %, T2: 35 %, T3: 14 %, T4-5: 6 %

Kvinnor: 1998: T1: 69 %, T2: 24 %, T3: 6 %, T4-5: 2 % (1,6 %);

2000: T1: 69 %, T2: 23 %, T3: 6 %, T4-5: 2 % (2,2 %).

Det kan vara av intresse att se hur förändringarna ser ut i olika alkoholvanegrupper. Detta redovisas närmare i tabell 8.9. Den minskade andelen svartspiritskonsumenter tycks ha ägt rum både bland små-, medel- och storkonsumenter. Det finns alltså inga tecken på att nedgången skulle vara mindre bland de respondenter som svarade för den högsta självrapporterade alkoholkonsumtionen. Storkonsumenterna (Testaren 4-5), uppgick till 6 procent av samtliga män år 2000 (4 % 1998) och 2 procent av samtliga kvinnor 2000 (1,6 % 1998) (nykteristerna inkluderade).

Förändringar under en längre tidsperiod: 1996-2002 (1982-2002)

De hittills nämnda resultaten ger vid handen att färre svenskar drack svartsprit år 2000 än år 1998. Förändringarna ägde rum under en period med kraftigt ökade insatser mot svartsprit och med en ökad totalkonsumtion av alkohol (se kap. 5). Enligt KALK-rapporten tyder dock mycket på att svartspiritskonsumtionen började sjunka redan någon gång mellan 1996 och 1998. Åtminstone var andelen konsumenter av svartsprit lägre 1998 än 1996 (Kühlhorn, m fl., 2000).

Detta framkommer i tabell 8.10 som redovisar utvecklingen från 1982 till 2002 av andelen i befolkningen som uppgett att de druckit hembränt. Andelen intervjuade som upp gav att de druckit hembränt under en 12-månadersperiod låg på ca 13-14 procent olika år under 1980-talet och på 11-12 procent i början av 1990-talet. Därefter ökade andelen till ca 22 procent 1996. Efter 1996 har andelen minskat och låg år 2000 på 15 procent.

Andelen som druckit svartsprit, d v s hembränt *eller* smuggelsprit ökade också från första mätningen 1994 (23 %) till 1996 då 29 procent svarade att de druckit svartsprit under de senaste 12 månaderna. Andelen år 2000 beräknades till ca 18-19 procent; alltså en minskning med ca 35 procent. Utifrån dessa siffror går det inte att uttala sig om huruvida nedgången i konsumtionsvolymer var större under perioden 1996-1998 eller 1998-2000. Att det däremot varit frågan om faktiska minskningar mellan 1996 och 2000 eller 2002 i hur många som druckit svartsprit torde det dock inte råda något tvivel om.

Det kan också tilläggas att även de av CAN årligen genomförda drogvaneundersökningar av skolelever i årskurs nio visar på tydliga nedgångar under de senaste åren i andelen som använt hembränt. I mitten på 1990-talet uppgav ca 40 procent av både pojkarna och flickorna att de druckit hembränt under de senaste 12 månaderna. 2001 var andelarna 35 procent för pojkarna och 37 procent för flickorna och 2002 hade andelarna sjunkit till 28 (pojkar) respektive 31 procent (flickor) (CAN, 2002b). Andelen som druckit smuggelsprit visar på mindre förändringar, men om något även här en viss nedgång. Frågan har ställts sedan 1997 och visar att för pojkarna var andelen 20 procent 1997 för att därefter öka fram till 1999 med 25 procent. 2002 låg andelen återigen på 20 procent. Bland flickorna ökade andelen från 15 procent 1997 till 20 procent 1998. 1999 och 2000 var andelen 18 procent, 2001 och 2002 16 procent (CAN, 2002ab).

Även drogvaneundersökningarna av mönstrande redovisar nedgångar – detta fall i andelen 18-åriga män som anger att de brukar använda hembränt i berusningssyfte. Den hösta nivån rapporterades 1998, då 31 procent svarade att de brukar använda hembränt. Detta var en tredubbling på 10 år. År 2001 hade andelen minskat till 21 procent (CAN, 2002c).

Andelen svartspritskonsumenter säger nödvändigtvis ingenting om *mängden* konsumerad svartsprit. Den konsumerade mängden svartsprit beräknades i KALK utifrån surveydata 1996 och 1997. Vi har analyserat data från IB-2000 och även från TEMO-M. Sistnämnda genomförs varje månad och utvecklingen av alkoholkonsumtionen uppdelat på olika delmängder redovisas regelbundet (se t ex Leifman & Gustafsson, 2003). Nedan (tabellerna 8.11-8.12) redovisas, tillsammans med beräkningarna avseende år 2000 och bakåt, också de skattningar av konsumtionen av hembränt och smuggelsprit för 2001 och 2002 som tagits fram inom ramen för Monitorprojektet (se Leifman & Gustavsson, 2003). IB består av 6020 intervjuer, TEMO-M 2000 av ca 9000 personer och TEMO-M 2001 och 2002 vardera av ca 18 000 personer.

I tabell 8.11 redovisas resultat från olika skattningsmetoder av konsumtionen av svartsprit enligt fyradagarsmetoden (igår-metoden för 1996 och 1997) och procentmetoden, samt förändringar i andelen svartspritskonsumenter från 1996 till 2002. Uppgiften om andelen konsumenter av hembränt år 2002 är

hämtade från en undersökning genomförd av SCB på uppdrag av SoRAD. Datainsamlingen ägde rum under senvintern och tidigt på våren 2002.

Som framgår av tabellen visar samtliga mått på nedgångar mellan 1996 och 1998 och samtliga, förutom procentmetoden, på en fortsatt nedgång även mellan 1998 och 2000, en nivå som hållit i sig fram till 2002. Enligt KALK 1996 (igår-metoden) uppgick andelen hembränt av den totala spritkonsumtionen bland allmänheten till knappt 13 procent. Bland de svarande i IB-2000 uppgick andelen till 7 procent och i TEMO-M:s sex mätningar (juli-december) år 2000 till 8 procent. År 2001 och 2002-års siffror visar en fortsatt låg nivå, till och med en viss nedgång till 5 procent. Även beräkningarna av den konsumerade mängden hembränt (per respondent) visar på minskningar från 0,12 liter i ren (100 %) alkohol 1996 till 0,06 liter 2000 men ungefär samma nivåer därefter. SCB-undersökningen 2002 tyder dock på en minskad andel konsumenter av hembränt även efter år 2000, vilket alltså inte är synonymt med en minskad mängd konsumerad hembränt.

Tabell 8.10. Andel som uppger konsumtion av hembränt och smuggelsprit under det senaste året/senaste 12 månaderna. Resultat från olika riksrepresentativa undersökningar i åldrarna 18-75 år.

År	Undersökning	Antal intervjuer	Procentandel som uppger bruk av:		
			Hembränt	Smuggelsprit	Hembränt eller smuggelsprit ¹
1982	SIFO	1036	14
1985	SIFO	1011	13
1989	SIFO	1044	14
1990	SIFO	1073	12
1992	TEMO	954	11
1993	TEMO	100	19
1994	TEMO	865 ²	20	5	23
1996	TEMO	1276 ²	22	5	25
1996	KALK	9998 ³	22	9 ⁴	29
1997	VoT	2276	19	12 ⁴	26
1998	TEMO	1504	20	10	26
1998	OAS/TEMO	4527	26
2000	IB	5889	20
2000	TEMO	1982	15	6	18
2002	SCB	1714	14

1) Samtliga utom OAS och IB baserat på två frågor, i OAS en fråga om antingen hembränt eller smuggelsprit.

2) Antalet som svarade på båda frågorna.

3) Intervjuer fr o m mars 1996 t o m februari 1997.

4) Annorlunda formulerad.

.. inga uppgifter

Tabell 8.11. Bruk av hembränt och smuggelsprit enligt olika frågeundersökningar 1996–2000 i åldrarna 16-74 år. Utan invägning av alkoholmissbrukare.

	Igår och fyradagars-skalan, omräknat till liter ren alkohol under ett år per respondent		Andel av totala spritkonsumtionen enligt procentmetoden*		Andel som uppger bruk senaste 12 månaderna**		Andel som uppger bruk senaste 2 månaderna**
	Centiliter	Mängden hembränt av totala spritkons. (%)	Hembränt	Hembränt eller smuggelsprit	Hembränt	Hembränt eller smuggelsprit	Hembränt eller smuggelsprit
1996	0,12 ¹	13 ¹	19 ²	19 ²	22 ¹	29 ¹	
1997	0,09 ³	11 ³			20 ³	27 ³	
1998			13 ⁴	13 ⁴	20 ⁵	26 ⁵	12 ⁶
1999						22 ⁷	
2000	0,06 ⁸	7 ⁸ (8 ⁹)	14 ¹⁰	16 ⁸	16 ¹¹	19 ⁸	9 ⁶
2001	0,07 ¹²	7
2002	0,06 ¹²	6	14 ¹³

* Frågan i IB-2000 lyder som följer: "Hur stor andel av din spritkonsumtion under de senaste 12 månaderna har varit hemtillverkad sprit (hembränt)?" En liknande fråga ställdes också om smuggelspitens andel.

** I IB-2000: "Har Du druckit hembränt eller smuggelsprit under de senaste 12 månaderna?" En liknande fråga ställdes om de senaste 2 månaderna. De övriga undersökningarna ställde i stort sett identiska frågor om hembränt och smuggelsprit var för sig eller tillsammans.

1) KALK: 1 mars 1996-28 februari 1997 (se Kùhlhorn, m fl., 2000).

2) TEMO-våren 1996 (se Kùhlhorn, m fl., 2000).

3) VoT-våren 1997 (se Kùhlhorn, m fl., 2000).

4) TEMO – våren (se Kùhlhorn, m fl., 2000).

5) OAS/TEMO – våren (se Leifman, m fl, 2000).

6) MOA-mars-november, februari-augusti 2000.

7) SKOP-december.

8) IB-våren.

9) TEMO-M juli-dec 2000.

10) TEMO-våren.

11) TEMO-våren, ECAS-våren.

12) TEMO-M, jan-dec 2001, jan-dec 2002.

13) SCB-våren, 2002.

.. inga uppgifter

Vi avslutar detta avsnitt med att redovisa skattningar av den totala svart-spritskonsumtionen, d v s efter invägning av problemdrickare enligt de metoder som användes inom KALK-projektet och som numera ligger till grund för Monitorprojektets (månatliga) beräkningar (se Kùhlhorn, m fl, 2000; Leifman, m fl, 2000; Leifman & Gustafsson, 2003 för uppräknings- och in-

vägningsmetodik). Siffrorna för år 2000 baseras både på IB och TEMO-M. Siffror med en decimal redovisades i tabell 5.2. I tabell 8.12 presenteras de med två decimaler. De exakta nivåerna skall tolkas försiktigt men trenderna är relativt tydliga. Den totala spritkonsumtionen sjönk fram till 2000 för att därefter öka något för varje redovisad år och var 2002 tillbaka på 1998-års konsumtionsnivå. Både den insmugglade och den hembrända spriten sjönk från 1996 till 2000. Därefter har sannolikt den hembrända varit på ungefär samma nivå medan den insmugglade ökat, vilket inneburit en något högre svartspritskonsumtion 2002 jämfört med 2000, dock fortfarande klart lägre än 1996 och 1998.

Eftersom alla skattningar uppvisar en osäkerhetsmarginal så är det inte möjligt att ge någon exakt siffra på hur stor denna nedgång har varit. Skattningarna av kvantiteten svartsprit tyder på en halvering, medan andelen konsumenter av svartsprit har minskat med ca 35 procent från 1996 till 2000. En kvalificerad gissning är att nedgången av svartspritskonsumtionen 1996-2000 ligger någonstans inom detta intervall, alltså en nedgång i storleksordningen 30 till 50 procent. Bruket av hembränt har efter år 2000 legat kvar på ungefär samma nivå medan smuggelspriten, som sagt, ökat sedan 2000.

Tabell 8.12. Beräknad spritkonsumtion i Sverige 1996-2002 uppdelat efter delmängder per invånare 15 år och äldre.

Sprit totalt och dess delmängder	1996	1998	2000	2001	2002
Sprit, totalt	2,73	2,55	2,30	2,45	2,55
Systembolaget	1,35	1,19	1,19	1,20	1,22
Restaurang	0,10	0,10	0,12	0,17	0,18
Resandeförsel	0,54	0,74	0,64	0,66	0,69
Svartsprit	0,74	0,52	0,35	0,40	0,48
Smugglad	0,21	0,18	0,13	0,17	0,25
Hembränd	0,53	0,34	0,22	0,23	0,22

Skattningen av konsumtionen av hembränt år 2000 baseras på TEMO-M:s uppgifter, inte IB. Detta gör vi av två skäl. För det första har TEMO-M intervjuat fler personer vilket bör ge något säkrare estimat och, för det andra, är TEMO-M:s estimat ett genomsnitt för 7 av årets 12 månader (juni-dec 2000) medan IB i stora drag avser mars och april 2000.

8.2. Köp av och bjuden på svartsprit samt egen tillverkning av sprit

Det finns i huvudsak tre sätt att skaffa sig svartsprit på i Sverige. Ett sätt är att köpa svartsprit, ett annat att bli bjuden och ett tredje att tillverka sin egen sprit (hembränt). All den svartsprit som svensken konsumerar har alltså inte i ett tidigare stadium köpts på den illegala marknaden. Detta gäller speciellt den hembrända spriten där en hel del av den mer småskaliga tillverkningen inte är avsedd för vidare försäljning utan för eget bruk.

För både smuggelsprit och hembränd sprit ställdes frågan om man köpt och om man blivit bjuden på sådan sprit. Tabell 8.13 redovisar svaren för män respektive kvinnor. Även här framkommer i regel lägre andelar 2000 än 1998. För männen är andelarna år 2000 lägre för såväl köp av hembränt som smuggelsprit och skillnaderna är statistiskt signifikanta. Exempelvis svarade drygt 18 procent 1998 att de köpt hembränd sprit under de senaste 12 månaderna, år 2000 var andelen knappt 16 procent. Även bland kvinnorna minskade andelen som köpt hembränt signifikant. År 1998 svarade knappt 7 procent av kvinnorna att de köpt hembränt. Två år senare var andelen drygt 4 procent. Däremot var skillnaderna i kvinnornas köp av smuggelsprit små och icke statistiskt signifikanta.

Hur många som blivit bjudna på hembränt och smuggelsprit 1998 och 2000 redovisas i tabell 8.14. Samma mönster som ovan framkommer, nämligen att andelarna som uppgav att de blivit bjudna på hembränt minskade både bland männen och bland kvinnorna medan andelen som blivit bjudna på smuggelsprit enbart minskade bland männen och förblev oförändrad bland kvinnorna. Exempelvis minskade andelen män som uppgav att de blivit bjuden på hembränt från 40 procent 1998 till 33 procent 2000. Motsvarande andel för kvinnor var 20 procent 1998 och 16 procent 2000.

Ett tredje sätt att skaffa sig svartsprit är att tillverka egen sprit. Skillnaderna mellan andelen som uppgav att de gjort detta ofta, ibland eller sällan (under de senaste 12 månaderna) 1998 och 2000 visade sig vara mycket små, vilket framgår av tabell 8.15. Av männen svarade vid båda tillfällena ca 2 procent och av kvinnorna 0,7 procent att de tillverkat egen sprit. Det är rimligt att anta att dessa andelar är lägre än de faktiska. För det första är det troligt att de flesta faktiskt känner till att egen sprittillverkning är förbjudet enligt svensk lag, vilket kan ha bidragit till att vissa förnekar att de faktiskt bränt hemma. För det andra vet vi sedan tidigare undersökningar att många av dem som tillverkar sprit, och speciellt de som tillverkar för vidare försäljning, också ofta uppvisar annan form av brottslighet (se Alkoholinspektionen, 1999). Det är troligt att denna grupp i större utsträckning än befolkningen i övrigt inte deltar i frågeundersökningar (se exempelvis Köhllhorn & Leifman, 2000).

Tabell 8.13. Köpt hembränt och köpt smuggelsprit under de senaste 12 månaderna år 1998 (OAS/TEMO) och år 2000 (IB). Procent.

	Ja, ofta	Ja, ibland	Ja, sällan	Nej aldrig	Vet ej
<i>Män:</i>					
<i>Hemtilverkad sprit*</i>					
1998 (n=2280)	1,5	4,3	12,6	81,6	0,1
2000 (n=2759)	1,7	4,3	9,5	84,1	0,4
<i>Smuggelsprit*</i>					
1998 (n=2275)	1,0	4,0	12,2	82,3	0,4
2000 (n=2759)	1,4	3,6	10,5	82,9	1,6
<i>Kvinnor:</i>					
<i>Hemtilverkad sprit*</i>					
1998 (n=2563)	0,3	1,8	4,6	93,3	0,1
2000 (n=3261)	0,6	0,9	2,9	95,2	0,3
<i>Smuggelsprit</i>					
1998 (n=2569)	0,2	1,0	3,8	94,5	0,5
2000 (n=3261)	0,2	1,2	3,5	94,2	0,9

* Statistiskt säkerställda skillnader på 5 %-nivån.

Tabell 8.14. Blivit bjudna på hembränt respektive smuggelsprit under de senaste 12 månaderna år 1998 (OAS/TEMO) och år 2000 (IB). Procent.

	Ja, ofta	Ja, ibland	Ja, sällan	Nej aldrig	Vet ej
<i>Män:</i>					
<i>Hemtilverkad sprit*</i>					
1998 (n=2276)	2,8	9,7	27,7	56,9	3,0
2000 (n=2759)	2,5	9,8	20,8	62,0	4,9
<i>Smuggelsprit*</i>					
1998 (n=2281)	1,5	6,3	18,2	63,6	10,4
2000 (n=2759)	2,3	5,3	13,5	66,7	12,1
<i>Kvinnor:</i>					
<i>Hemtilverkad sprit*</i>					
1998 (n=2566)	0,7	3,9	16,0	76,6	2,9
2000 (n=3261)	1,1	3,1	12,3	79,6	3,9
<i>Smuggelsprit</i>					
1998 (n=2560)	0,2	2,3	7,3	80,6	9,5
2000 (n=3261)	0,5	2,1	7,1	80,6	9,6

* Statistiskt säkerställda skillnader på 5 %-nivån.

Tabell 8.15. Andel som uppgett att de tillverkat sprit (sällan, ibland eller ofta) under de senaste 12 månaderna år 1998 (OAS/TEMO) och år 2000 (IB). Procent.

	Ja, ofta, ibland eller sällan	Nej aldrig, vet ej
<i>Män:</i>		
1998 (n=2428)	1,9	98,1
2000 (n=2759)	2,1	97,9
<i>Kvinnor:</i>		
1998 (n=2433)	0,7	99,3
2000 (n=3261)	0,7	99,3

Skillnaderna 1998 och 2000 visade sig inte vara statistisk säkerställda.

9. Vad beror den minskade svartspritskonsumtionen på?

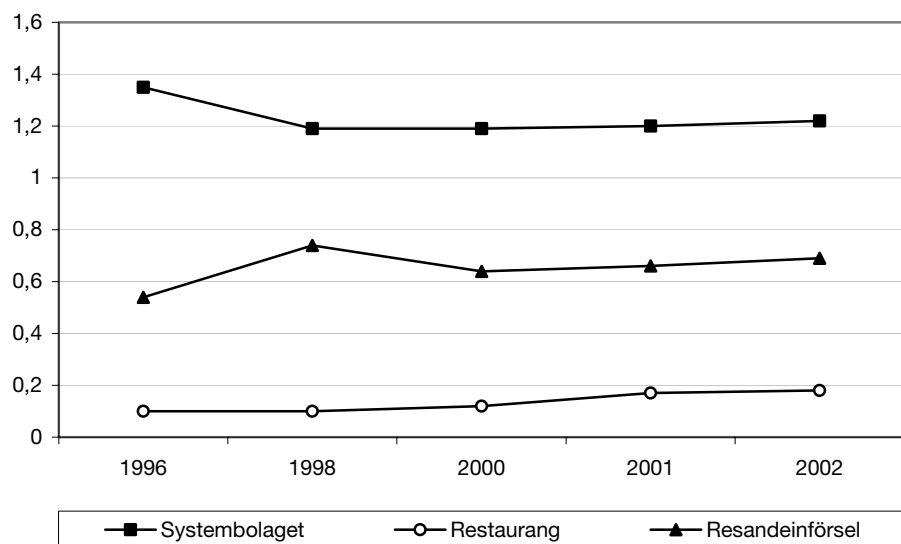
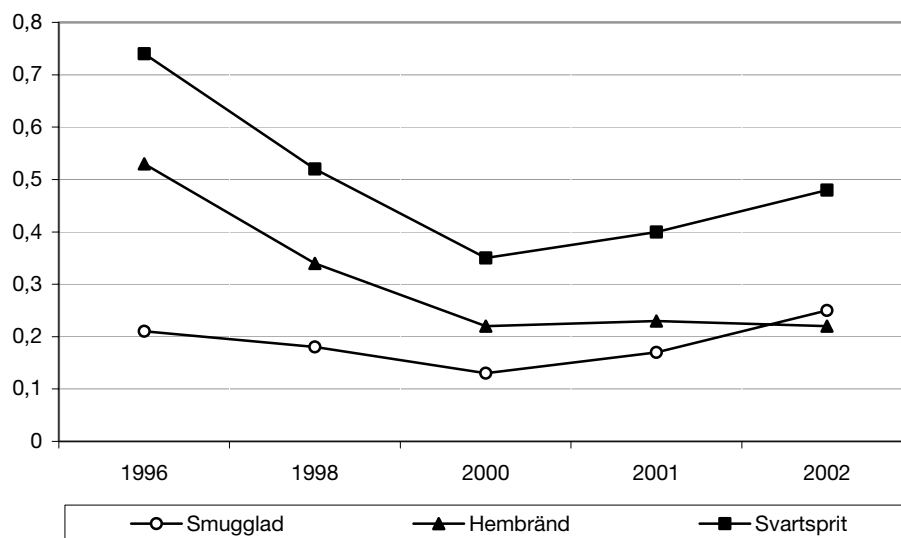
Föregående kapitel visade tydligt att bruket av svartsprit minskade under insatsperioden, detta under en period med en ökad total konsumtion av alkohol och med en mer tillåtande inställning till försäljning av vin i livsmedelsbutiker. I så måtto stämmer utfallet av insatserna överens med det ursprungliga slutmålet. Följdfrågan blir givetvis om detta kan förklaras av de ökade insatserna mot svartsprit. Alternativet skulle annars vara att det främst rör sig om andra förhållanden som lett fram till minskningen. I det följande resonerar vi om vissa mer tänkbara, och andra kanske mindre tänkbara, orsaker till nedgången. Det bör dock redan här påpekas att det inte finns något enkelt sätt att mäta effekterna av insatserna, d v s att isolera effekterna av insatserna från effekterna av andra faktorer. Utvärderingsmodellen är ju en av de enklaste tänkbara – mätning före, under och efter insatsperioden. Något experiment- och kontrollområde finns således inte, vilket givetvis försvårar möjligheterna att påvisa att det inträffade resultatet kan tillskrivas insatserna.

Avsnittet inleds med att närmare studera förändringarna i bruket av svartsprit med fokus på exakt under vilka perioder nedgången ägde rum och speciellt om den var större under insatsperioden. Den underliggande frågan är givetvis hur utfallet skulle ha blivit om insatserna uteblivit. En central förutsättning för den här typen av effektanalys är att det finns en tidsserie med data om det faktiska resultatet. Serien bör vara så beskaffad att vi vet hur resultatvariabeln såg ut före, under och efter insatserna.

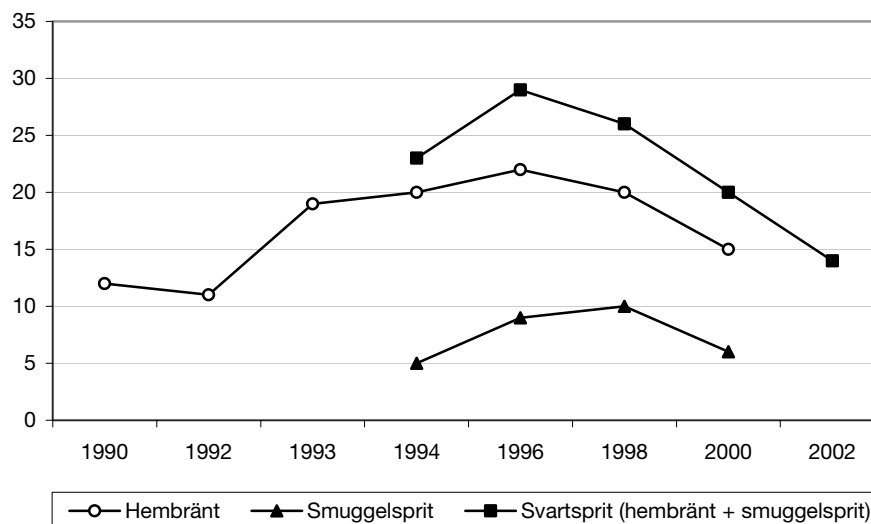
Figur 9.1 visar på trenderna i konsumtion av de olika delmängderna sprit från 1996 till 2002. Konsumtionsvärdena är desamma som redovisades i tabell 8.12. Det framgår tydligt att konsumtionen av hembränt har minskat och att nedgången var lika stor mellan 1996 och 1998 (före insatserna) som mellan 1998 och 2000 (insatsperioden). Smuggelspriten minskade något mellan 1996 och 1998 men kraftigare 1998-2000.

Den totala svartspritskonsumtionen (smuggelsprit plus hembränt) sjönk således också under båda perioderna och dessutom med ungefär samma styrka under båda. Efter år 2000 har den totala svartspritskonsumtionen sannolikt ökat något, men är fortfarande klart under 1996-års nivå. Ökningen är resultatet av en ökad konsumtion av smuggelsprit. Bruket av hembränt ligger kvar på ungefär samma nivå 2001 och 2002 som år 2000.

Figur 9.1. Konsumtionstrender för olika delmängder sprit 1996-2002 (se också tabell 8.12). Liter ren (100%) alkohol per invånare 15 år och äldre.

Figur 9.2. Andel som uppger bruk av hembränt, smuggelsprit och hembränt eller smuggelsprit 1990-2002 i åldrarna 18-75 år. Procent.

Av figuren framgår också att den minskade svartspritskonsumtionen mellan 1996 och 1998 (knappt - 0,2 liter) ”kompenserades” av en i stort sett lika stor uppgång av den resandeförda spriten (drygt + 0,2 liter). Under insatsperioden – 1998-2000 – sjönk däremot även resandeförseln något, detta samtidigt som svartspriten minskade med knappt 0,2 liter. I motsats till resandeförseln sjönk Systembolagets spritförsäljning mellan 1996 och 1998 för att under nästa period var i stort sett oförändrad. Därefter visade både resandeförseln och Systembolagets försäljning en svag ökning. Restaurangförsäljningen visade på små förändringar mellan 1996 och 1998, en svag ökning 1998-2000, en starkare ökning 2000-2001 och därefter en svag ökning 2002 jämfört med 2001.

Minskningen av svartspritskonsumtionen mellan 1998 och 2000 ägde alltså rum utan att andra delmängder sprit ökade, med undantag av en svag ökning på restauranger. Nedgången i den totala spritkonsumtionen mellan 1998 och 2000, från 2,55 till 2,30 (se tabell 8.12) var främst resultatet av att svartspritskonsumtionen minskade (ca 2/3 av nedgången). Den resterande delen (1/3) svarade den minskade resandeförseln för. Det bör i detta sammanhang också nämnas att under denna period ökade såväl starköls- som vinkonsumtionen, vilket resulterade i att den totala alkoholkonsumtionen ökade, inte minskade (se kap. 5).

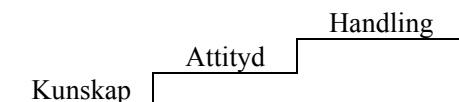
Av det ovan nämnda går det inte att dra slutsatsen att det var insatserna som förklarar nedgången mellan 1998 och 2000. Men konsumtionstrenderna för

de olika spritdelmängderna 1998-2000 visar åtminstone att det inte enbart var frågan om en substitution från en spritmängd till en annan. Det faktum att svartspritskonsumtionen började sjunka redan mellan 1996 och 1998 – före insatserna – och att minskningstakten inte förändrades nämnvärt mellan 1998 och 2000, kan innebära att det främst var andra faktorer som bidrog till nedgången mellan 1998 och 2000. Alternativet skulle vara att vissa förhållanden förklarar nedgången mellan 1996 och 1998 men andra – insatserna – nedgången mellan 1998 och 2000.

Det andra måttet på bruket av svartsprit – andelen som druckit svartsprit senaste 12 månaderna – visade även det på en nedgång mellan 1996 och 1998 men en kraftigare nedgång mellan 1998 och 2000. Detta redovisas i figur 9.2 (och i tabell 8.10). Minskningen mellan 1998 och 2000 är klart större än mellan 1996 och 1998. Detta kan tala för att insatserna 1998-2000 förstärkte den nedåtgående trenden i *andelen* som druckit svartsprit under en 12-månadersperiod.

Detta skall alltså inte förväxlas med de totala konsumtionsvolymerna av svartsprit. Sannolikt speglar förändringar i andelen 12-månaderskonsumenter av svartsprit i större utsträckning förändrade vanor bland en bredare grupp i befolkningen än förändringar i de beräknade konsumtionsvolymerna. Sistnämnda bestäms i stor utsträckning av en mindre grupp (storkonsumenter och alkoholmissbrukare) som svarar för en stor andel av den totala svartspritskonsumtionen och som dricker mycket alkohol totalt sett. Det är möjligt att andra faktorer än insatserna främst förklarar nedgången i konsumtionsvolymerna (minskning bland storkonsumenter och missbrukare) medan insatserna bidragit till att färre personer väljer att pröva på svartsprit.

Som nämnts tidigare i denna rapport är informationskampanjer i regel mer effektiva i att öka medvetenheten om ett visst problem och kanske i att stimulera samtal mellan personer om problemet, dvs att få upp frågan på dagordningen. Däremot är de i regel mindre effektiva i att ändra attityder och i synnerhet beteenden, speciellt på längre sikt. Detta gäller även – och kanske i än högre utsträckning – inom alkoholområdet. OAS utgick också från den ”vanliga” trestegstrappmodellen:

Inlärningsteorier säger att de tre stadierna följer efter varandra. Målgruppen – adressaterna - blir först medvetna om frågan eller problemet och lär sig därmed vad det handlar om (ökad kunskap). Därefter utvecklar de en attityd till problemet för att slutligen eventuellt anamma den genom att i handling agera i överensstämmelse med attityden. I detta fall skulle det bestå av en ökad

kunskap om svartsprits negativa sidor (t ex kopplingen till organiserad brottslighet). Den ändrade eller nya attityden till svartsprit skulle i så fall vara att fler än tidigare tog avstånd från den illegala handeln med svartsprit. I handling skulle detta ta sig uttryck i att man inte vill beblanda sig med denna svarta sektor och därmed inte köpa och dricka svartsprit, någon man kanske tidigare kunde tänka sig.

Om denna trappstegsmodell – kunskap - attityd - handling – kan förklara det minskade bruket av svartsprit bör således de mätningar som genomfördes visa att fler än tidigare uppmärksammat frågan om svartsprit, att de ändrat sina attityder, och att de därefter förändrat sitt beteende.

En förutsättning för om den nämnda trappstegsmodellen kan vara aktuell i detta fall är i så fall att svenska folket faktiskt tog del av och uppmärksammade någon eller några av kampanjerna mellan 1998 och 2000. I båda årens undersökningar ställdes följande två frågor:

– Hur ofta under de senaste 12 månaderna har det hänt att Du läst om eller sett något på TV som berört hembränning eller smuggelsprit? (Ofta, ganska ofta, sällan, aldrig, vet ej).

– Hur ofta under de senaste 12 månaderna har det förekommit att Du talat med vänner eller bekanta om hembränning eller smuggelsprit? (Ofta, ganska ofta, sällan, aldrig, vet ej).

Andelen som svarade ofta eller ganska ofta på dessa två frågor i olika befolkningsgrupper framgår av tabellerna 9.1 och 9.2. Det rör sig överlag om små förändringar mellan 1998 och 2000. Totalt sett ökade andelen som svarade ”ofta” eller ”ganska ofta” på den första frågan med två procentenheter, från 51 procent 1998 till 53 procent 2000 (tabell 9.1). Flertalet förändringar över tid är således små och icke statistiskt säkerställda. De yngre uppvisade emellertid något större förändringar på den första frågan: från 46 procent 1998 till 53 procent 2002 för 16-19-åringarna, och från 50 till 54 procent för 20-24-åringarna. Dessa två förändringar, samt den ökade andelen i Västra Götaland, var statistiskt signifikanta. Tabell 9.2 visar att förändringarna över tid i andelen respondenter som talat med vänner och bekanta om hembränning eller smuggelsprit var ännu mindre. Inte i någon grupp var skillnaden mellan 1998 och 2000 att betrakta som statistiskt signifikant. En lika stor andel - 19 procent - år 2000 som år 1998 uppgav att de ofta eller ganska ofta talat med vänner eller bekanta om hembränning eller smuggelsprit.

År 2000, men inte 1998, gick man vidare med ytterligare följdfrågor till dem som svarade ja på frågan om man talat med vänner och bekanta om hembränning eller smuggelsprit. De fick dessa följdfrågor:

1. När du har talat med vänner eller bekanta om hembränt eller smuggelsprit, har ni a) ...talat om någon *reklam* ni sett om hembränt eller smuggelsprit?

(Ja/nej). b) talat om att ni sett något på TV, hört på radio eller läst något i tidningarna om hembränt eller smuggelsprit? (Ja/nej)

2. När du talat med vänner eller bekanta om hembränt eller smuggelsprit, har ni då talat...? (flera alternativ möjliga)

...om skatten på sprit? (Ja /nej på samtliga)?

...om ungdomar som dricker alkohol?

...om risken med att dricka alkohol?

...om att det är kriminellt att sälja och köpa alkohol?

...om polisens och tullens insatser mot alkohol?

...om vuxnas ansvar för ungdomars alkoholvanor?

...om den svenska alkoholpolitiken?

...om hur man får tag på alkohol?

Hur de olika grupperna svarade på dessa frågor framgår av tabellerna 9.3-9.4. När det gäller reklam är andelen klart högre bland yngre än äldre. Exempelvis svarade 26 procent av 16-19- och 20-24-åringarna att de talat om reklam de sett om hembränning eller smuggelsprit, men enbart mellan 10-13 procent i åldersgrupperna över 39 år. Det framgår också att andelen är högre bland dem som uppger en hög alkoholkonsumtion (Testaren 4-5) jämfört med dem som redovisade lägre konsumtionsnivåer.

Det är mycket fler personer som, när de talat med vänner och bekanta, talat om det man sett på TV, hört på radio eller läst i tidningarna än att man gjort det efter att ha tagit del av ett reklaminslag. Skillnaderna mellan de olika grupperna är små och pekar inte på något entydigt mönster.

Tabell 9.4 visar att samtalsämnen som behandlats i samband med att man pratat om hembränning eller smuggelsprit varierar en hel del mellan olika grupper. För att ta några exempel så är det en större andel män än kvinnor som pratade om skatten på sprit och om den svenska alkoholpolitiken. Andelen är dock större bland kvinnorna, speciellt vad gäller samtalsämnena ”ungdomar som dricker alkohol” och ”risken med att dricka alkohol”. Åldersskillnaderna visade sig också vara tydliga. En större andel bland de yngre än äldre uppgav att de talat om ”ungdomar som dricker” och ”hur man får tag på alkohol” medan det var en större andel bland äldre som ”talat om skatten på sprit”, om ”vuxnas ansvar för ungdomars alkoholvanor” samt om ”den svenska alkoholpolitiken”.

Vad säger då detta om insatserna mot svartsprit? Vi vet att opinionsinsatserna till viss del riktade sig speciellt till ungdomar (se kap 2). Utvärderingen av själva mediekampanjernas räckvidd och budskapsförståelse visade också, för det första, att kampanjen 1999 var den överlägset främsta i alla avseenden och, för det andra, att ungdomar mer än äldre uppfattat budskapet och avsändaren. Beträffande 1999-års kampanj var också spontan eller hjälpt reklamering högst bland de yngre. En större andel unga kunde alltså spontant ange

att de sett kampanjen eller kom ihåg att de gjort det efter att ha fått en verbal beskrivning av den (15-24 år: 85 %, 25-44 år: 78 %; 45+: 68 %). Vi såg också i analyserna av IB-2000 att fler yngre än äldre har talat om just den reklam man sett om hembränt eller smuggelsprit och att det rörde sig om en signifikant ökning av andelen 16-19-åringar och 20-24-åringar mellan 1998 och 2000 som sa att de ofta eller ganska ofta läst eller sett något på TV som berört hembränning eller smuggelsprit.

Att det finns en sådan ålderskillnad visar också data från MOA-mätningarna. I de sista fyra genomförda MOA-mätningarna (februari 2000 till november 2000) ställdes liknande frågor som i IB, med undantag av den första frågan. I dessa fyra mätningar sammantaget (ca 2000 intervjuer) svarade 22 procent av både 16-19- och 20-24-åringarna att de pratat ofta eller ganska ofta, med vänner och bekanta om hembränning eller smuggelsprit. Motsvarande andel bland dem över 30 år var 13 procent. (Ålderskillnaderna för de över 30 år var små).

Enligt MOA-mätningarna är det vidare först i novembermätningen 1999 som man kan avläsa en viss minskning av andelen som druckit svartsprit under den senaste 12 månadersperioden. Det är möjligt att denna nedgång till viss del kan tillskrivas insatserna och kanske speciellt 1999-års opinionsinsatser vars mediekampanj uppvisade en mycket hög räckvidd jämfört såväl med kampanjen 1998 som 2000 (CARAT, 2000).

Å andra sidan visade det sig att det överlag rörde sig om små förändringar mellan 1998 och 2000 i hur många som läst eller sett något på TV som berört hembränning eller smuggelsprit och som pratat med vänner eller bekanta om ämnet. Detta gäller i samtliga befolkningsgrupper vi studerat, även bland de yngre. Detsamma gäller också attityderna, vilket framkom i kapitel 7, alltså små förändringar men att de som ändå kunde urskiljas i regel var åt det mer restriktiva, mindre tillåtande, hållet. Lägg därtill det faktum att nedgången i andelen svartspritskonsumenter ägt rum i de flesta grupper vi studerat: män som kvinnor, låg- som storkonsumenter, i södra Sverige som i norra Sverige och i alla åldersgrupper upp till de femtio.

Tabell 9.1. Andel som uppger att de mycket ofta eller ganska ofta läst eller sett något på TV som berört hembränning eller smuggelsprit 1998 (OAS/TEMO) och 2000 (IB). Procent.

	1998	2000
Män	55	55
Kvinnor	47	55
<i>Alder</i>		
16-19	46	53*
20-24	50	54*
25-29	56	59
30-39	54	56
40-49	56	56
50-64	50	51
65-75	43	40
<i>Alkoholvanegrupper</i>		
Testaren 1-2	50	52
Testaren 3	57	53
Testaren 4-5	54	59
<i>Regioner</i>		
Södra Sverige ¹	57	59
Östra Götaland ²	54	51
Västra Götalands län	44	55*
Stockholms län	44	44
Övriga Svealand	54	50
Norrland	54	56
Totalt	51	53

* Statistiskt signifikant skillnad på 5%-nivån (Chi-två-tester, df=1).

1) Skåne län, Hallands län, Blekinge län

2) Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län

Tabell 9.2. Andel som uppger att de mycket ofta eller ganska ofta talat med vänner eller bekanta om hembränning eller smuggelsprit IB-2000. Procent.

	1998	2000
Män	24	22
Kvinnor	14	16
<i>Ålder</i>		
16-19	31	28
20-24	25	25
25-29	20	21
30-39	21	21
40-49	21	21
50-64	15	16
65-75	8	9
<i>Alkoholvanegrupper</i>		
Testaren 1-2	17	18
Testaren 3	31	26
Testaren 4-5	35	33
<i>Regioner</i>		
Södra Sverige ¹	25	24
Östra Götaland ²	21	21
Västra Götalands län	17	21
Stockholms län	14	12
Övriga Svealand	19	18
Norrland	18	20
Totalt	19	19

1) Skåne län, Hallands län, Blekinge län

2) Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län

Tabell 9.3. Andel som uppger att de har talat om (1) någon reklam de sett om hembränning eller smuggelsprit samt (2) något de sett på TV, hört på radio eller läst i tidningarna om hembränning eller smuggelsprit. IB-2000. I procent av endast dem som talat med vänner eller bekanta om hembränning eller smuggelsprit.

	När du talat med vänner eller bekanta om reklam ni sett om hembränt eller smuggelsprit, har ni...	
	talat om någon reklam ni sett om hembränt eller smuggelsprit	talat om att ni sett något på TV, hört på radio eller läst något i tidningarna
Män	17	63
Kvinnor	17	69
<i>Alder</i>		
16-19	26	61
20-24	26	63
25-29	24	63
30-39	20	66
40-49	13	72
50-64	10	63
65-75	12	71
<i>Alkoholvanegrupper</i>		
Testaren 1-2	16	66
Testaren 3	21	64
Testaren 4-5	24	64
<i>Regioner</i>		
Södra Sverige ¹	15	66
Östra Götaland ²	14	66
Västra Götalands län	22	68
Stockholms län	18	59
Övriga Svealand	16	71
Norrland	16	68
Totalt	17	66

1) Skåne län, Hallands län, Blekinge län

2) Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län

Tabell 9.4. Vad de som talat med vänner eller bekanta om hembränning eller smuggelsprit har talat om... IB-2000. Procent.

	skat- ten på sprit	ung- domar som dricker alko- hol	risk med att dricka alko- hol	att det är kri- minellt att sälja och köpa alkohol	polisens och tül- lens in- satser mot al- kohol	vuxnas ansvar för ung- domars alkohol- vanor	den sven- ska alko- hol- politi- ken	hur man får tag på al- kohol
Män	46	40	41	31	27	31	44	37
Kvinnor	29	58	57	34	22	39	35	32
16-19	20	50	60	26	16	22	20	50
20-24	38	40	48	26	20	23	36	41
25-29	43	41	40	28	18	29	38	38
30-39	44	42	40	30	23	35	42	34
40-49	34	56	55	36	29	42	42	35
50-64	34	50	58	34	26	39	40	18
65-75	38	15	55	30	14	44	31	21
<i>Alkoholva- negrupper</i>								
Testaren 1-2	36	51	51	33	25	36	39	33
Testaren 3	48	42	41	32	26	34	43	40
Testaren 4-5	45	31	30	21	18	25	32	43
<i>Regioner</i>								
Södra Sve- rige ¹	42	48	49	32	31	36	43	36
Östra Götaland ²	34	49	46	30	22	33	38	36
Västra Gö- talands län	38	47	52	28	22	33	38	35
Stockholms län	39	44	46	32	21	35	44	31
Övriga Svealand	47	52	48	30	28	36	45	31
Norrland	34	54	50	38	26	38	35	36
Totalt	38	49	49	32	24	35	39	34

1) Skåne län, Hallands län, Blekinge län

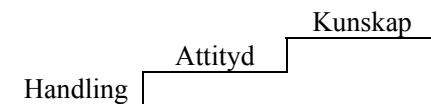
2) Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län

Ovan redovisade data ger vid handen att de förändringar som ägt rum i bruket av svartsprit till stor del inte kan förklaras av den konventionella trestegstrappmodellen. Det är visserligen möjligt att nedgången bland de yngre till viss del kan förklaras av just opinionsinsatserna eftersom det var denna grupp som tycks ha uppmärksammat opinionsinsatserna mest av alla.

De redovisade förändringarna i bruket av svartsprit är i procent sett större än förändringarna i attityder till svartsprit och i andelen som säger sig ha uppmärksammat frågan i media. Vi kan dra slutsatsen att för stora grupper av befolkningen kan nedgången i svartspritsbruket inte mer än marginellt förklaras av förändrade attityder. Kan då de ökade insatserna ha påverkat beteendet på annat sätt än via ändrade attityder och/eller ändrad kunskap?

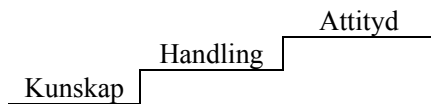
Två andra påverkansteorier som omnämns i litteraturen är följande:

1. Dissonansteori

(Källa: Vedung, 1991)

2. Svaga engagemangets hierarki

(Källa: Vedung, 1991)

Den första av dessa, dissonansteorin, uppvisar den motsatta ordningen än den sedvanliga inlärningsteoretiska. Denna teori har speciellt använts när man vill förklara handlingar där adressaterna varit engagerade men där handlingsalternativen varit svåra att urskilja. Därför har man handlat utifrån ett ganska litet informationsunderlag. Attityderna har därefter ändrats för att förstärka det egna handlandet och till sist skaffar man sig ökad informationsunderlag till stöd för sitt handlande.

Den tredje modellen utgår ifrån ordningsföljden *förstå, handla, känna* och har lanserats via studier av reklam i TV. Tittarna är i detta fall inte engagerade i reklamen som sådan och kan därför inte påverkas genom ändrade attityder. Men de kan efter många upprepningar av reklamen eller ”TV-spots” ändå bli påverkade på så sätt att de kommer ihåg produktens namn eller idé. När de sedan längre fram hamnar i en köpsituation erinrar de sig varumärket

från reklamen och köper just den produkten framför en annan. Attityderna förändras därefter som följd av köpet.

Det bör här återigen nämnas att alla de insatser som genomfördes mot svart-sprit inte var opinionsinsatser i form av månadslånga informationskampanjer. Vad som skiljer svartspritsinsatserna mot tidigare genomförda opinionsinsatser inom alkoholområdet är att även andra aktörer inom OAS med andra metoder arbetade mot svart-sprit. Man kan tala om att en mobilisering mot svart-sprit ägde rum bland olika aktörer i det svenska samhället såväl på riksnivå som på kommunnivå. Beträffande tullens och polisens insatser är det viktigt att ha i minnet att syftet i första hand inte var att påverka attityderna till svart-sprit. Snarare syftade de till att få folk att ändra beteende genom att begränsa tillgången, och kanske genom att avskräcka människor från att köpa och dricka svartsprit, samt smugla och tillverka hembränt.

Det är då tänkbart att vissa personer i konkreta handlingssituationer valde bort svart-sprit utan att detta på ett tidigare stadium föregåtts av någon ändrad attityd i frågan. Det är inte ens säkert att några större värderingsförskjutningar överhuvudtaget måste äga rum i folks medvetande, inte ens efteråt, i synnerhet inte om attityderna överlag är tämligen svagt förankrade i allmänhetens medvetande. Enligt den tredje modellen – det svaga engagemangets hierarki – är det ju möjligt att beteendeändringar kommer till stånd utan föregående attitydändringar. Det räcker med att upprepa budskapet så ofta att det till slut fastnar i folks (under)medvetna och som man erinrar först när man ställs inför valet om man skall köpa eller dricka svart-sprit. Detta skulle möjligen kunna vara en av flera förklaringar till varför andelen svartspritskonsumenter sjönk kraftigare mellan 1998 och 2000 än mellan 1996 och 1998. Som nämntes ovan uppmärksammades frågan i större utsträckning 1999 än 1998 och 2000, och sannolikt också jämfört med åren omedelbart före och efter insatsperioden (1996-97, 2001-02). 1999-års kampanjer uppvisade klart större räckvidd än övriga års kampanjer.

Det finns givetvis även andra tänkbara förklaringar till nedgången i bruket av svart-sprit som inte alls har att med insatserna att göra, eller som i kombination med insatserna kom att förstärka beteendet.

En av dessa har med konjunkturen att göra. Ökningen av andelen som druckit svart-sprit tog fart i mitten av 1990-talet då Sverige upplevde den värsta lågkonjunkturen sedan 1930-talet och nedgången inträffade under en period med bättre tider. Det är möjligt att folk valde att köpa alkoholen legalt på Systembolaget istället för illegalt på den svarta marknaden när inkomsterna så tillät. På riksnivå sjönk dock även Systembolagets spritförsäljning mellan 1998 och 2000, en nedgång som kanske varit större om svartspritskonsumtionen fortsatt att vara hög. Systembolaget blev också mer aktiv i sin marknadsföring med fler butiker, fler självbetjäningsbutiker, samt lördags- och kvällsöppet. Realpriserna på alkohol har också sjunkit sedan början av 1990-talet. Det är

möjligt att detta innebar att folk började köpa mer starköl och vin på Systembolaget istället för illegal sprit. Men det är tveksamt om tidigare svartspritskonsumenter verkligen substituerar svartsprit mot vin eller starköl inköpt på Systembolaget.

Är det då möjligt att annan alkohol kom att ersätta svartspriten? Det är högst sannolikt att den resandeförda spriten kom att ersätta svartspriten hos vissa personer. Men i Sverige som helhet visade det sig att den legala spritimporten inte ökade mellan 1998 och 2000. Vidare framkom att nedgången i andelen svartspritskonsumenter ägde rum i hela Sverige, alltså även i de norra delarna där mängden sprit införd från utlandet är som lägst och knappast ett alternativ för flertalet.

10. Diskussion

Denna uppföljning och utvärdering av de samlade insatserna mot svartsprit under åren 1998 till 2000 har entydigt visat att konsumtionen och andelen konsumenter av svartsprit minskade under insatsperioden 1998 till 2000. Nedgången började dock före 1998, men efter 1996, och inträffade under en period då svenskens totala alkoholkonsumtion steg något (1998: 8,2 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre; 2000: 8,4 liter). Efter 2000 har bruket av hembränt legat kvar på ungefär samma nivå eller minskat något medan smuggelspriten ökat. Fortfarande (2002) ligger dock konsumtionen av svartsprit lägre än 1998 och klart lägre än 1996. Denna nedgång gäller alla de grupper som studerats: bland män och kvinnor, i olika åldersgrupper, bland små-, måttlighets- och storkonsumenter, i olika sysselsättnings- och utbildningsgrupper och i olika regioner.

Det är inte möjligt att kausalt koppla nedgången i svartspritskonsumtionen till svartspritsinsatserna 1998-2000. Nedgången började, som sagt, mellan 1996 och 1998 och attityderna, och sannolikt också tillgången, till svartsprit uppvisade små förändringar under insatsperioden. Det är i och för sig möjligt att nedgången i de yngre åldersgrupperna (16-24-åringar) till viss del kan förklaras av själva insatserna, och främst då opinionsinsatserna, eftersom det är enbart dessa åldersgrupper som redovisar signifikanta ökningarna mellan 1998 och 2000 i andelen som uppmärksammat frågan i tidningar eller TV. En sådan möjlig slutsats bekräftas av mätningar av Mediaföretaget *Hermelin Research*, som visade att en större andel av 18-34-åringarna än övriga åldersgrupper hade uppfattat budskapet i alla tre årens opinionskampanjer och med speciellt höga andelar för 1999-års kampanj.

Detta kan dock inte förklara nedgången i de äldre åldersgrupperna. I föregående kapitel diskuterades möjligheten att nedgången faktiskt till viss del kan ha orsakats av insatserna, inte minst av opinionsinsatserna och den ökade rapporteringen av frågan i media, utan att attityderna för den skull förändrats i någon större omfattning. Beteenden kan förändras utan att attityderna dessförinnan ändrats i motsvarande grad. Det är möjligt att den ökade omnämnningen av svartsprit i media dessa år bidrog till att man i specifika köp- och dryckessituationer valde att säga nej till svartsprit utan att attityden till svartsprit ändrats nämnvärt. Men detta förklarar i så fall inte nedgången mellan 1996 och 1998. Det är i och för sig möjligt att hembränt och smuggelsprit började uppmärksammas redan 1996 eller 1997, vilket sannolikt kan ha understött, och gett ytterligare motiv till, en förändringstendens som kanske hade sin grund i andra orsaker.

Det bör nämnas att andelen konsumenter av hembränt ökade kraftigt från slutet av 1980-talet eller början av 1990-talet till 1996. 1992 uppgav 11 procent att de druckit hembränt under de senaste 12 månaderna. 1996 var andelen 22 procent. Den nedgång vi sett skedde alltså från en historiskt sett mycket hög nivå. Fortfarande (2002) är andelen högre (14 %) än den var före uppgången i början av 1990-talet (11-12 %).

Den kraftiga uppgången i början av 1990-talet inträffade samtidigt som den svenska ekonomin försämrades avsevärt och arbetslösheten sköt i höjden. Många svenska hushåll fick det sämre ställt. Det är möjligt att detta bidrog till att fler svenskar började köpa svartsprit istället för sprit på Systembolaget. Men å andra sidan var inte den nedåtgående trenden i Systembolagets försäljning av sprit anmärkningsvärt kraftig under just dessa år.

Temat för OAS kampanjen var att få folk att avstå från svartsprit; den sprit man vill dricka i Sverige skall komma genom lagliga kanaler. Vår undersökning visar att kampanjen blev uppmärksam. Med andra ord, normen att avstå från svartsprit, som i årtionden varit spridd i olika grad i olika landsändar, låg mer tydligt än vanligt i den svenska luften, särskilt under de massmediala faserna av kampanjen.

Beteenden ändras av olika skäl, men alltid när en för omgivningen synlig ändring äger rum behöver de som ändrar sig anknyta till rådande värderingar för att förklara förändringen för sina medmänniskor och sig själva. Om människor inte kan rationalisera en förändring i sitt beteende med hänvisning till rådande värderingar och attityder är det risk att förändringen blir en dagslända och att de snart är tillbaka i det tidigare beteendet.

Det fanns i opinionsklimatet på 1990-talet en viss tolerans för den svartsprit som kom från vänner och bekanta, men en mycket negativ attityd till svartsprit levererad av utomstående, ett faktum bekräftat i denna och andra undersökningar. Den vitt spridda negativa attityden till svartsprit från utomstående var uppenbarligen tillräcklig för att de som drog ned på svartsprit (eller helt avstod från den) skulle ha en allmän värdering att anknyta till när de behövde motivera sitt nya ställningstagande. Vad de gjorde låg i så fall i linje med det allmänna opinionsklimatet. Det var alltså inte nödvändigt att öka den redan höga andelen svartspritsnegativa i befolkningen för att en bestående konsumtionsminskning skulle äga rum. Någon påtaglig sådan ökning kan vår undersökning, som sagts, inte heller dokumentera.

Det finns förespråkare i alkoholdebatten som menar att information och arbete med att påverka attityder har liten effekt jämfört med lagstiftning om tillgänglighet och pris. Den försiktighet om kausalsamband som med nödvändighet finns i en seriös forskningsrapport kring attityder och beteenden bör, som nämndes inledningsvis, inte nödvändigtvis tas som intäkt för att de har rätt i åsikten att kampanjer är onödiga. Trenden mot minskad konsumtion av svartsprit är klart dokumenterad, och Systembolagets monopolsituation har

därmed förstärkts. Här har lagstiftning, inklusive förbudet att köpa och inneha hembränt, ökad tillgänglighet till annan alkohol (inte minst från Systembolaget) och kampanjer från OAS bidragit. Arbetet med attityder bör ses som lika viktigt som arbetet med lagstiftning. De bör ses som komplementära och inte konkurrerande insatser. Lagstiftningen behöver acceptans och komplement i allmänhetens attityder.

Sammanfattningsvis visar denna studie följande:

- Konsumtionen av svartsprit minskade under insatsperioden 1998 och 2000 men även före insatserna (1996-1998). Andelen svartspritskonsumenter fortsatte att sjunka även efter insatsperioden.
- Attityderna till svartsprit visar små förändringar i riktning mot en något mer negativ inställning. Nedgången är dock så pass liten att den inte mer än marginellt, och då i första hand i åldersgruppen 16-24 år, kan förklara nedgången i bruket av svartsprit.
- Tillgången på svartsprit var sannolikt relativt oförändrad under insatsperioden och kan därför inte förklara den minskade svartspritskonsumtionen.
- Svartspritsinsatserna kan ha bidragit till att förstärka den redan påbörjade minskningen i svartspritskonsumtionen, men i så fall sannolikt i kombination med andra faktorer, såsom konjunkturuppgången i slutet av 1990-talet. Högkonjunkturen i slutet av 1990-talet kan ha bidragit till att folk istället för svartsprit valde att köpa sprit på Systembolaget, eller möjligen privatinförd alkohol.
- Trots detta rör det sig dock inte enbart om en substitution av svartsprit mot annan sprit. Den totala spritkonsumtionen sjönk under den aktuella perioden och det mesta av denna nedgång svarade den minskade svartspritskonsumtion för.

11. Referenser

CAN och FHI (1998). *Alkohol- och narkotikautvecklingen i Sverige*. Rapport nr 6. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (CAN), Folkhälsoinstitutet, Stockholm.

CARAT (2000). *Kampnämätning våren-00*. CARAT EXPERT. Stencil, Stockholm.

Generaltullstyrelsen (1999). *Narkotika-, alkohol- och cigarettbeslagsstatistik*. Stencil. Dnr: 840-175-99. Kontrollbyrån, Generaltullstyrelsen, Stockholm.

Jarlbro G (2002). Information och opinionsbildning. I: Andréasson S (red). *Den svenska supen i det nya Europa*. 211-233. Folkhälsoinstitutet, Stockholm.

Kühlhorn E och Leifman H (2000). *Vanor och trygghet – intervjuundersökning av socialt utsatta personer och normalbefolkning*. Brottsförebyggande rådet, Stockholm (www.bra.se/dynamaster/publication/pdf_archive/00020721998.pdf)

Kühlhorn E, Ramstedt M, Hibell B, Larsson S och Zetterberg H (2000). *Svenskarnas konsumtion av alkohol från legala och illegala källor i mitten av 1990-talet*. Socialdepartementet, Stockholm.

Leifman H (2000). The Swedes' attitudes towards alcohol in general and alcohol sales in particular. I: Holder H (red.) *Sweden and the European Union: Changes in national alcohol policy and their consequences*, s. 79-95. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.

Leifman H (2003). Vilka dricker mer alkohol i Sverige? *Nordisk alkoholtidskrift*, 2-3, 159-180.

Leifman H, Arvidsson O, Hibell B, Kühlhorn E och Zetterberg H L (1999). *Svensson och svartspriten*. Rapport från KAMEL-gruppen, Socialdepartementet, Stockholm.

Leifman H, Arvidsson O, Hibell B, Kühlhorn E och Zetterberg H L (2000). *Svenskens bruk av svartsprit och totala alkoholkonsumtion 1996-2000*. Rapport från KAMEL-gruppen, Socialdepartementet, Stockholm.

Leifman H och Romelsjö A (1997). The effect on changes in alcohol consumption on mortality and admissions with alcohol-related diagnoses in Stockholm County - a time series analysis. *Addiction*, 92, 1523-1536.

Leifman H och Kühlhorn E (1999). Vanor och trygghet: sammanfattande rapport. Social utsatthet i marginaliserade grupper - kartläggning och metodologiska problem. Brottsförebyggande rådet (manuskript).

Leifman H och Gustafsson N-K (2003). *En skål för det nya millenniet*. SoRAD, Stockholm.

Holder H, Kühlhorn E, Nordlund S, Österberg E, Romelsjö A och Ugland T (1998). *European integration and nordic alcohol policies*. Ashgate Publishing Company, England.

Norström T (1993). Family violence and total consumption of alcohol. *Nordisk Alkoholtidskrift*, 10, 311-318.

Norström T (1995). Alcohol and suicide: A comparative analysis of France and Sweden. *Addiction*, 90, 1463-1469.

Norström T (1998). Effects on criminal violences of different beverage types and private and public drinking, *Addiction*, 93, 689-699.

Norström T, Hemström Ö, Ramstedt M, Rossow I och Skog O-J (2002). Mortality and population drinking. I: Norström (red.) *Alcohol in Postwar Europe: Consumption, drinking patterns, consequences and policy responses*, s. 149-168. Folkhälsoinstitutet, Stockholm.

Norström T och Norström H (1998). *Attityder till svartsprit*. Folkhälsoinstitutet, Stockholm.

Norström T och Skog O-J (1998). Undersökning om införande av lördagsöppet i Systembolagets butiker. Snabbrapportering av huvudresultat. Manuskript, Systembolaget, Stockholm.

Socialdepartementet (1997). *Svartsprit och ungdomar*. Ds 1997:8. Socialdepartementet, Stockholm.

SOU 1998:154 (1998). *OAS i framtiden*. Socialdepartementet, 1998.

Tullverket (2003). www.tullverket.se/TargetGroups/Press/frameset.htm

Vedung E (1991). *Utvärdering i politik och förvaltning*. Studentlitteratur, Lund.